

Нетішинський професійний ліцей

Шевцов Д. М.

*Україна в період загострення кризи радянської системи
(сер. 60-х – поч. 80-х рр.)
Навчальний посібник*

Нетішин – 2017 р.

Схвалено на засіданні педагогічної ради Нетішинського професійного ліцею (протокол № 4 від 10.01.2018 р.)

Шевцов Д. М.. – викладач історії Нетішинського професійного ліцею

Навчальний посібник «Україна в період загострення кризи радянської системи (сер.60-х-поч. 80-х рр.).» - Нетішин, 2017

Рецензент:

Гуменюк Л. Р. – викладач історії вищої категорії Шепетівського професійного ліцею

Посібник складений відповідно до чинної навчальної програми з історії України. Він містить короткий зміст теми: Україна в період загострення кризи радянської системи (сер. 60-х – поч. 80-х рр.), яка вивчається на другому курсі.

До кожної з підтем підібрані тестові завдання.

Навчальною програмою передбачено один урок узагальнення знань до якого розроблено контрольні завдання, які містять тести, а також завдання спрямовані на розвиток вмінь аналізувати події та явища суспільного життя, встановлення причинно – наслідкових зв'язків.

Опорний конспект теми кожного уроку містить основні дати й події, терміни і поняття, коротку характеристику діяльності видатних осіб, причини та наслідки подій.

Пропонований посібник розроблений для учнів ПТНЗ.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Внутрішньополітичне становище в Україні в сер. 60-х – на поч. 80-х рр.....	5
Тестування до теми: Внутрішньополітичне становище в Україні в середині 60-х — на початку 80-х рр. XX ст.....	11
Розвиток економіки України в сер. 60-х – на поч. 80-х рр.....	13
Тестування до теми: Розвиток економіки України в сер. 60-х – на поч. 80-х рр.....	22
Розвиток соціальної сфери України в сер. 60-х – на поч. 80-х рр.....	25
Тестування до теми: Розвиток соціальної сфери України в сер. 60-х – на поч. 80-х рр.....	32
Розвиток культури в Україні в сер. 60-х – на поч. 80-х рр.....	34
Тестування до теми: Розвиток культури в Україні в сер. 60-х – на поч. 80-х рр.....	40
Опозиційний рух в Україні в сер. 60-х – на поч. 80-х рр.....	42
Тестування до теми: Опозиційний рух в Україні в сер. 60-х – на поч. 80-х рр.....	49
Наш край в сер. 60-х – на поч. 80-х рр.....	50
Урок узагальнення знань.....	52
Відповіді на тестові завдання.....	55
Список використаних джерел.....	58
Додатки.....	59

ВСТУП

Період другої половини 60-х — першої половини 80-х років у житті України та СРСР, увійшов в історію як період «застою», що проявилось в суспільно-політичному, економічному та культурному житті. Хронологія даного періоду збігається з перебуванням при владі в СРСР Л. Брежнєва, який започаткував проведення консервативного курсу у всіх сферах життя суспільства та країни.

Характерними рисами періоду «застою», були екстенсивний розвиток економіки, надмірна ідеологізація суспільної свідомості, посилення русифікації, боротьба з інакодумством, реанімація сталінізму (неосталінізму).

Було згорнуто хрущовські реформи, які, попри непослідовність, все ж сприяли лібералізації та гуманізації суспільства. Спостерігалось постійне відставання в науково-технічному та технологічному процесі від розвинених країн Заходу, що було свідченням кризи радянської системи та командно-адміністративної економіки.

В Україні все помітніше виявлялась притаманна колонії структура економіки, яка характеризувалась перевагою сировинних та паливних галузей без врахування екологічних факторів.

Для соціальної сфери було характерним зростання добробуту населення, однак у порівнянні зі світовими тенденціями, СРСР «пас задніх». Крім того спостерігаються негативні тенденції в соціальній та національній структурі населення України, що проявлялись у депопуляції та скороченні титульної нації України.

Розвиток культури та освіти здійснювалися під гаслами «злиття націй і створення нової історичної спільноти — радянського народу», а провідною течією в мистецтві і надалі залишався соціалістичний реалізм, відхід від чого викликав опір з боку партійних структур.

Відхід від політики лібералізації і порушення прав людини, сприяли активізації дисидентського руху в Україні, який фактично був розгромлений. Однак, завдяки діяльності українських дисидентів визріла ідея про необхідність утворення незалежної держави та про необхідність змін у всіх сферах життя радянського суспільства.

Примарна « стабілізація» епохи «застою» призвела до форсованого сповзання країни у тривалу економічну та соціальну, а згодом і політичну кризу, які визначили майбутнє СРСР та України.

Тема: Внутрішньополітичне становище в Україні в середині 60-х — на початку 80-х рр. XX ст.

План

1. Ідеологічні орієнтири партійно-державного керівництва та зміни в його структурі
2. Основні заходи політики Петра Шелеста та Володимира Щербицького
3. Конституція УРСР 1978 р.

1. Ідеологічні орієнтири партійно-державного керівництва та зміни в його структурі

М. Хрущов понад десятиліття очолював СРСР, однак не зміг докорінно модернізувати країну. З часом у його діях почали проявлятися риси, які викликали незадоволення номенклатури та інших прошарків суспільства. Це було зумовлено:

- ✓ Скороченням кількості чиновників та періодичним оновлення партійних органів.
- ✓ Збереженням необмеженого контролю КПРС над суспільством та відсутністю глибоких демократичних перетворень, які б демонтували тоталітарну систему
- ✓ Зниженням життєвого рівня населення (проведення в 1961 р. грошової реформи, зменшення асигнування на виробництво товарів народного споживання, що призвело до зростання цін м'ясо, масло та інші продукти, що викликало обурення. (У Новочеркаську (РРФСР) влітку 1962 р. відбулися страйки і масова демонстрація робітників, котру було розстріляно військами. У Донецьку, Краматорську, Жданові відбулися стайки також. Невдоволення ще більше посилилося в 1963 р., коли внаслідок неврожаю почалися серйозні труднощі з продовольством і з'явилися черги за хлібом. Прагнучи нормалізувати ситуацію, радянське керівництво провело значні закупівлі зерна за кордоном.
- ✓ Особисті прорахунки М. Хрущова в питаннях внутрішньої та зовнішньої політики (Радянський Союз був оштрафований на велику суму за те, що під час виступу в ООН М. Хрущов у збудженні зняв черевик і почав гамселити ним по трибуні) та ін.

Все це в сумі призвело до формування опозиції проти М. Хрущова. 14 жовтня 1964 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який звільнив М. Хрущова від обов'язків першого секретаря ЦК КПРС, члена Президії ЦК і Голови Ради

Міністрів СРСР. Першим секретарем ЦК КПРС було обрано Леоніда Брежнєва, а Головою Ради Міністрів Олексія Косигіна.

Період брежнєвської політики отримав назву «застій». Період застою в СРСР характеризують як неосталінізм — відновлення всієї економічної, політичної, репресивної системи, культу особи, з деякими врахуваннями сучасного розвитку.

«Застій» - період правління Л. Брежнєва (1964-1982 рр), який характеризувався політикою, що заперечувала будь-які спроби оновлення суспільства, консервувала існуючий режим, наслідком чого стало наростання кризи радянського ладу.

Л. Брежнєв у березні 1966 р. на XXIII з'їзді КПРС відновив політбюро ЦК КПРС — вищий і всевладний орган партійної ієрархії, повернув посаду генерального секретаря, яку сам і обійняв, зняв існуючі раніше обмеження для партноменклатури обіймати відповідні посади протягом тривалого часу.

Історичний портрет Л. Брежнєва

Народився у Дніпродзержинську (тоді Кам'янці), де й закінчив інститут, працював на металургійному заводі, обіймав посаду голови міськвиконкому. У роки Другої світової війни працював у політорганах армії. Повоєнна біографія Л. І. Брежнєва пов'язана з партійною та радянською роботою. Поступово долаючи її щаблі — через роботу в Казахстані, Молдові і, нарешті, Москві, — він зрештою обійняв і аж до своєї смерті в 1982 р. утримував пост Генерального секретаря ЦК КПРС, додавши до нього в 1977 р. посаду Голови Президії Верховної Ради СРСР. За цей час він дістає звання маршала, мав безліч нагород.

Ідеологічним орієнтиром партійно-державного керівництва Радянського Союзу загалом та Української РСР як його складової частини зокрема були положення схваленої 1961 р. програми КПРС про побудову комунізму в СРСР до 1980 р. Проте даний план був нереальним зважаючи на економічні показники. Тому було введено термін «розвинений соціалізм» - найдосконаліша форма суспільно-політичного устрою, де успішно вирішуються питання задоволення життєвих потреб, процвітає економіка, розвиваються наука, освіта, мистецтво. «Розвинений соціалізм» трактували, як перехідний етап до комунізму, який «волюнтарист» М. Хрущов, мовляв, хотів «перескочити». Лише поступово «розвинений соціалізм» трансформуватиметься у комунізм.

Концепція «розвиненого соціалізму» передбачала злиття націй та народностей, класів та соціальних груп, державної та кооперативно-колгоспної форм власності у загальнонародну; ліквідацію відмінностей між умовами життя в селі та місті, між фізичною та інтелектуальною працею; створення на території СРСР нової спільноти — «радянський народ». Основною силою, що мала забезпечувати просування суспільства в напрямку до «комунізму» чи «розвиненого соціалізму», була комуністична партія.

2. Основні заходи політики Петра Шелеста та Володимира Щербицького

Головною посадою в системі органів влади в УРСР був Перший секретар ЦК КПУ. У липні 1963 р. пленум ЦК КПУ увільнив від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного та обрав на цю посаду П. Шелеста, який обіймав її до 1972 р.

Історичний портрет Петра Шелеста (1908 - 1996)

Народився на Харківщині. По закінченні Маріупольського металургійного інституту (1935) працював на заводах Маріуполя і Харкова. З 1940 р. — секретар Харківського міськкому КП(б)У. Під час Великої Вітчизняної війни працював у партійних органах Челябінська, Саратова. У 1948 — 1954 рр. — директор заводів у Ленінграді та Києві. З 1954 р. — на партійній роботі. У 1957 — 1962 рр. — перший секретар Київського обкому, у 1968 — 1972 рр. — перший секретар ЦК Компартії України.

Керівництво УРСР у 1970—1980 рр. XX ст.

Перший секретар ЦК КПУ	Голова президії Верховної Ради УРСР	Голова Ради Міністрів УРСР
П. Шелест (1963-1972) В. Щербицький (1972-1989)	О. Ляшко (1969-1972) І. Грушецький (1972-1976) О. Ватченко (1976-1985) В. Шевченко (1985-1990)	В. Щербицький (1965-1975) О. Ляшко (1975-1987)

Головними рисами політики Петра Шелеста було:

✓ Активно відстоював економічні інтереси УРСР - намагався вивести республіку з-під контролю Зовнішторгу СРСР та усіх зовнішньоторговельних відомств Союзу. Піддавав критиці центральні (союзні) управлінські (господарські) структури.

✓ Брав активну участь у змові проти М. Хрущова, критикував його політику.

✓ Повністю підтримував жорсткий антизахідний курс брежнєвського керівництва, водночас піддавав критиці політику «розрядки», називаючи її «заграванням із Заходом».

✓ Сприяв розвитку української культури (підтримував розвиток українського народного мистецтва, зокрема ансамбль ім. Вірського; підтримував і захищав провідних українських кінорежисерів С. Параджанова та Ю. Іллєнка; ініціював видання багатотомної «Історії міст і сіл УРСР», запровадив Шевченківську премію - найвищу нагороду республіки, ініціював створення державного заповідника на о. Хортиця; сприяв створенню музею-заповідника української народної архітектури та побуту у с. Пирогове.

✓ Підтримував придушення «Празької весни» 1968 р.

✓ Захищав українську мову, хоча в родинному колі спілкувався російською. За П. Шелеста почали видавати значно більше україномовної літератури, періодики. На офіційних заходах наполегливо вимагав виголошувати промови українською мовою.

✓ Боровся з дисидентським рухом (арешти і судові процеси 1965–1966 рр., процес над В. Чорноволом 1967 р. тощо).

Період перебування при владі в УРСР П. Шелеста називають періодом найвищого розквіту українського автономізму. Його погляди були викладені в праці «Україно наша радянська», яка вийшла друком у 1970р. В книзі автор робив акцент на самобутність українського народу та важливості вивчення історії України. Це викликало незадоволення з боку московського керівництва, яке розглядало позицію автора як потурання націоналізму. Хоч він і надалі залишався членом Політбюро ЦК КПРС, вказівка щодо цькування автора та книжки все ж надійшла. Редакційна стаття «Про серйозні недоліки та помилки однієї книги» з'явилася в журналі «Комуніст України» у квітні 1973 р. Рецензенти звинуватили автора в ідеалізації минулого, козаччини, Запорозької Січі, у тому, що він розглядає історію України поза історією Російської держави, не розкриває «благотворного впливу» російської культури на формування і розвиток української літератури, мистецтва, музики, «применшує роль Комуністичної партії... виступає із загальнолюдських, абстрактно-гуманістичних позицій». Дана праця і стала приводом до усунення П. Шелеста з посади. На травневому пленумі ЦК КПУ 24 травня 1972 р. Шелеста усунули з посади першого секретаря ЦК КПУ. Формальним приводом для звільнення стало переведення на іншу посаду – заступника голови Ради міністрів СРСР. На тому ж пленумі 25 травня було обрано В. Щербицького новим першим секретарем ЦК КПУ, який обіймав дану посаду до 1989 р.

Історичний портрет В. Щербицького (1918—1990)

Народився у м. Верхньодніпровську (Дніпропетровська обл.).

У 1941 р. закінчив Дніпропетровський хіміко-технологічний інститут і став членом КПРС. У роки війни навчався у Військовій академії хімічного захисту. З 1948 р. — на партійній роботі. У 1952 — 1957 рр. — перший секретар Дніпродзержинського міськкому партії, Дніпропетровського обкому партії, в 1957 — 1961 рр. — секретар ІДК КП України. У 1961 — 1963, 1965 — 1972 рр. — Голова Ради Міністрів України. У 1972 — 1989 рр. — Перший секретар ЦК КП України.

Головними рисами політики Володимира Щербицького було:

- ✓ Цілковито підтримував політичний курс Л. Брежнєва
- ✓ Не противився обмеженню прав України
- ✓ Вів запеклу боротьбу із дисидентським рухом, який фактично був розгромлений
- ✓ Сприяв процесам русифікації і «злиття націй»

- ✓ Не підтримав перебудову, започатковану М. Горбачовим
- ✓ Дозволив будівництво в УРСР низки атомних електростанцій, зокрема Чорнобильської. Під час аварії на останній у перші дні намагався приховати трагедію
- ✓ Сприяв докорінній технічній модернізації легкої і харчової промисловості УРСР
- ✓ Розробка і прийняття нової конституції УРСР (1978 р.)
- ✓ Будівництво меморіального комплексу «Український музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.». (відкритий 9 травня 1981 р.)
- ✓ Будівництво монументу на Жовтневій площі (тепер Майдан незалежності), присвяченого більшовицькій революції 1917 р. у Києві. Реконструкція Хрещатика
- ✓ Будівництво музею В. І. Леніна (тепер Український дім), хоча Ленін ніколи не був у Києві
- ✓ Підтримував розвиток спорту, особливо футбольний клуб «Динамо»

3. Конституція УРСР 1978 р.

Остаточне політико-правового закріплення нових орієнтирів розвитку радянського суспільства відбулося в Конституція СРСР та УРСР, прийнятих 7 жовтня 1977 та 20 квітня 1978 рр. відповідно. У преамбулі Конституції наголошувалось, що в УРСР побудовано розвинуте соціалістичне суспільство — «суспільство справжньої свободи людей праці, в якому створені могутні продуктивні сили, утвердились зрілі соціалістичні виробничі відносини, неухильно підвищується добробут і культура народу, зміцнюється непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, склалася нова історична спільнота людей — радянський народ».

Політико-правовий статус України за новою Конституцією не змінився. УРСР залишалася союзною республікою у складі СРСР. Незважаючи на проголошення «суверенною радянською соціалістичною державою», її суверенітет був суцільною декларацією. УРСР мала право на вихід з СРСР, але не було визначено законодавчого забезпечення такого права.

Формально Українська РСР мала свій вищий законодавчий орган — Верховну Раду, вищий виконавчий орган — Раду Міністрів республіки, місцеві органи влади — ради народних депутатів, проте владні повноваження кожного з цих органів на своєму рівні поступались повноваженням відповідних партійних комітетів. Стаття 6 Конституції закріпила за комуністичною партією особливий статус (**Стаття 6. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові. Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і**

зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму). Закріплення в Конституції керівної ролі КПРС у радянському суспільстві дало партійній верхівці можливість зосередити у своїх руках важелі влади та управління у всіх сферах суспільного життя.

Невідповідними реаліям тоталітаризму були й положення Конституції, що декларували свободу слова, друку, віросповідання, мітингів, демонстрацій, створення громадських організацій та недоторканності особи. (Стаття 37. Громадяни Української РСР мають усю повноту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод, проголошених і гарантованих Конституцією СРСР, Конституцією Української РСР та радянськими законами... Використання громадянських прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і держави, правам інших громадян. Стаття 48. Відповідно до інтересів народу і з метою зміцнення та розвитку соціалістичного ладу громадянам Української РСР гарантується свобода: слова, друку, зборів, мітингів, вуличних процесій і демонстрацій...». Конституція ще раз висвітила одну з ознак тодішнього режиму — обман громадян шляхом декларування зовні демократичних гасел і реалізацію жорсткої, антигуманної політики. Політика за таких умов вивищувалася над правом.

Тестування до теми: Внутрішньополітичне становище в Україні в середині 60-х — на початку 80-х рр. XX ст.

1. М. Хрущов був усунений від влади у році:

А. 1982 р. , Б. 1953 р., В. 1964 р., Г. 1956 р.

2. Вкажіть посаду, яку обійняв у 1966 р. Л. Брежнєв

А. Голова Ради Міністрів, Б. Перший секретар ЦК КПРС, В. Генеральний секретар ЦК КПРС, Г. Президент СРСР

3. Вкажіть хронологічні рамки перебування при владі в СРСР Л. Брежнєва:

А. 1964-1982 рр. Б. 1964 -1982 рр. В. 1953-1964 рр., Г. 1985-1991 рр.

4. Яку назву отримав період перебування при владі в СРСР Л. Брежнєва:

А. «Перебудова», Б. «Відлига», В. «Застій», Г. «Десталінізація»

5. Що було побудовано в СРСР та УРСР в другій половині 60- 80 –х рр.:

А. Капіталізм, Б. Розвинений соціалізм, В. Комунізм Г. Соціалізм

6. Хто з політичних діячів очолював УРСР у 1963-1972 рр.

А. П.Шелест, Б. В. Щербицький , В. М. Підгорний, Г. О. Кириченко

7. Вкажіть характерні риси політики П. Шелеста(3 правильні відповіді)

А. сприяв процесам русифікації та «злиття націй»

Б. підтримував усунення від влади М. Хрущова

В. розробка і прийняття конституції УРСР

Г. відстоював економічні інтереси України

Д. дозвіл на будівництво мережі АЕС

Е. написав працю « Україно наша радянська»

8. Першим секретарем ЦК КПУ у 1972 р. було обрано:

А. В. Щербицького , Б. П. Шелеста , В. М. Підгорного, Г. О. Кириченка

9. Коли було прийнято нову конституцію УРСР в якій відбулося політико-правове закріплення нових орієнтирів розвитку радянського суспільства

А. 7 жовтня 1977, Б. 20 квітня 1978 р. В. 25 травня 1972 р. Г. 14 жовтня 1964 р

10. Яка із статей Конституції закріплювала за КПУ особливий статус

А. 12. Б. 6, В. 20 , Г. 11

11. Яке з тверджень є правильним:

1. Конституція УРСР визнавала суверенітет республіки

2. закріплювалось право УРСР право на вихід з СРСР

3. громадянам Української РСР гарантувалась свобода: слова, друку, зборів, мітингів, вуличних процесій і демонстрацій

А. Всі твердження правильні

Б. Тільки 1 твердження правильне

В. Тільки 1 та 3 твердження правильні

Г. Тільки 2 твердження правильне

12. Вкажіть характерні риси політики В. Щербицького (3 правильні відповіді):

- А. Цілковито підтримував політичний курс Л. Брежнєва
- Б. Сприяв розвитку української культури
- В. Домагався розширення прав УРСР у внутрішній та зовнішній політиці
- Г. Дозволив будівництво в УРСР низки атомних електростанцій, зокрема Чорнобильської.
- Д. Вів запеклу боротьбу із дисидентським рухом, який фактично був розгромлений
- Е. запровадив Шевченківську премію - найвищу нагороду республіки

Тема: Розвиток економіки України в середині 60-х — на початку 80-х рр.
План

1. Спроби реформування економіки в другій половині 60-х рр.
2. Економічне становище УРСР у 70-ті – на початку 80-х рр.

1. Спроби реформування економіки в другій половині 60-х рр.

Після приходу до влади в СРСР Л. Брежнєва відбувається скасування деяких реформ М. Хрущова та проведення економічних реформ з метою виведення країни з кризи. Ініціатором проведення економічних реформ був Голова Ради Міністрів СРСР Олексій Косигін. Основними елементами економічних реформ О. Косигіна були:

- ✓ Скорочення планових завдань.
- ✓ Розширення прав підприємств.
- ✓ Перехід до оцінювання роботи підприємства за реалізованою продукцією.
- ✓ Підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію.
- ✓ Перерозподіл національного прибутку на користь аграрного сектору.

Реформи О. Косигіна — система заходів у промисловості та сільському господарстві, яка передбачала запровадження елементів економічного регулювання. Їх розробка і здійснення відбувалися за сприяння Голови Ради міністрів СРСР О. Косигіна.

Реалізація реформ відбувалась поетапно і проходила протягом 1966–1970 рр. — восьмої п'ятирічка в СРСР, яка за економічними показниками називалась — «золотою». Проте за офіційною статистикою, середньорічні темпи приросту головних показників економічного розвитку України в період 1966 — 1970 рр. порівняно з 1961 — 1966 рр. не зростають, а, навпаки, знижуються і зростають тільки капіталовкладення, що на тлі зниження продуктивності праці свідчить не про поліпшення, а про погіршення управління господарством. Наведені дані значною мірою підтверджують висновок про те, що реформа швидше розладнала старий господарський механізм, ніж створила новий».

I етап. (1964— 1965 рр.)	Перевірка на практиці та відпрацювання нових методів господарювання. Економічні експерименти. <i>У 1964 р. деякі об'єднання швейної промисловості УРСР перейшли на роботу за прямими зв'язками з крамницями. Виробництво продукції безпосередньо залежало від її реалізації. Перші результати вселяли</i>
---	---

	оптимізм. Передбачалося поширити цей досвід як на інші галузі легкої промисловості, так і на суміжні галузі. У 1965 р. у Львівському раднаргоспі на підприємствах машинобудівної, вугільної, приладобудівної промисловості, галузей легкої промисловості було запроваджено госпрозрахунок, змінено систему планування, поліпшено матеріальне стимулювання. У 1965 р. опробовано нову систему преміювання інженерно-технічного персоналу (85 підприємств) і робітників (90 підприємств)
Висновок.	Позитивні результати експериментів засвідчили необхідність переходу від адміністративних до економічних методів управління господарством
II етап. (1965— 1969 рр.)	Сільське господарство У листопаді 1964 р. були скасовані всі рішення 1959—1963 рр., які обмежували розвиток особистих підсобних господарств (заборона утримувати худобу в особистій власності для громадян які проживають у містах та робітничих селищах, про норми утримування худоби в особистій власності громадян, які не є членами колгоспів, про оподаткування громадян, які утримують худобу для особистого збагачення та ін.). Проте нові документи в цій галузі свідчили, що держава не відмовилася від регламентації особистих селянських господарств. У 1964 р. були запроваджені норми на утримання худоби. Громадяни, які не працювали в колгоспах могли утримувати одну корову, одну голову молодняка ВРХ одну свиноматку з приплодом, не більше 20 вуликів. У березні 1965 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який намітив заходи щодо розвитку сільського господарства. На ньому були визначені причини відсутності прогресу в розвитку сільського господарства (ігнорування економічних законів, порушення принципу єдності суспільних і особистих інтересів, недостатня матеріальна зацікавленість робітників, прояви волюнтаризму та суб'єктивізму в керівництві сільським господарством, особливо в ціноутворенні, плануванні тощо). Пленум змінив практику планування: план заготівлі сільськогосподарськими підприємствами продукції почали складати не на рік, а на тривалу перспективу. Було підвищено основні закупівельні ціни. Скасовувався порядок щорічних змін у заготівельних цінах залежно

	від урожайності. Вводилася додаткова оплата праці працівників, які вирощували рис, просо, гречку, соняшник. Запроваджувалась вільна заготівля сільськогосподарської продукції у населення за сталими цінами. За здачу колгоспами понадпланової продукції встановлювалася 50%-ва надбавка від вартості. Зросли капіталовкладення в позвиток сільського господарства, обсяги зрошення і меліорації земель.
Висновок.	Нові ціни, твердий план здачі продукції, надбавки за надплановий продаж, значні капіталовкладення на деякий час стимулювали розширення виробництва. Проте практика довела, що причини відставань аграрного сектору економіки коріняться значно глибше і без розвитку різних форм власності й господарювання, без розкріпачення ініціативи та підприємливості селянства позитивні зрушення в сільському господарстві неможливі

II етап. (1965— 1969 рр.)	Промисловість та система управління У вересні 1965 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який визначив програму реформ у промисловості. На пленумі було прийнято рішення про ліквідацію раднаргоспів і відновлення галузевої системи управління через союзні та союзно-республіканські міністерства (фактично галузеві монополії). У жовтні згідно із Законом СРСР «Про зміни системи органів управління промисловістю і перетворення деяких інших органів державного управління» було утворено 9 нових (існувало 9) загальносоюзних та 11 союзно-республіканських (існувало 2) міністерств. У жовтні 1965 р. пленум ЦК КПУ та засідання сесії ВР УРСР шостого скликання ухвалили рішення про проведення економічних реформ. Так, було проведено реорганізацію органів управління, у результаті якої в УРСР було утворено 22 союзно-республіканських і 7 республіканських міністерств (автомобільного транспорту і шосейних доріг; будівництва; комунального господарства; місцевої промисловості; освіти; охорони громадського порядку; соціального забезпечення). Таким чином, реальні можливості щодо управління економікою республіки зменшилися
	Удосконалення системи планування Підвищення наукового рівня роботи планових органів, забезпечення сталості планових завдань, перехід до складання п'ятирічних планів із розбивкою найважливіших завдань по роках. Розширення господарської самостійності підприємств, зокрема шляхом скорочення кількості планових показників (до 8), що доводилися до підприємств, та запровадження повного госпрозрахунку. В основу оцінки господарської діяльності підприємств закладалися насамперед показники обсягу реалізованої продукції, одержаного прибутку й виконання завдань щодо поставок найважливіших видів продукції
	Посилення стимулювання виробництва Замість фонду підприємства утворювалися три

	самостійні фонди: розвитку виробництва (для поповнення основних фондів, запровадження нової техніки, технологій тощо); матеріального заохочення (для преміювання, одноразового заохочення, матеріальної допомоги); соціально-культурних заходів та житлового будівництва (використовувався для будівництва і капітального ремонту житла, культурно-побутових установ, для поліпшення обслуговування працівників). Перехід на нові умови праці відбувався поступово: у 1966 р. за новими умовами господарювання працювало 100 підприємств УРСР (1,5 %), у 1970 р. — 8,2 тис. підприємств (83 %)
Висновки. Реформи не мали комплексного характеру, загалом вони обмежилися промисловістю. Реформи в промисловості прагнули поєднати непокєднуване: розширити самостійність підприємств і відновити всевладдя галузевих міністерств. Зрештою останні звели нанівець будь-яку самостійність підприємств. Спочатку збільшилась кількість планових показників (продуктивність праці, середня зарплата, собівартість продукції тощо). Зберігалась система централізованого матеріально-технічного постачання, яку так і не замінили на систему оптової (гуртової) торгівлі. Показник «реалізованої продукції» мало чим відрізнявся від «валу», тому що обсяги реалізації (при хронічному дефіциті товарів) зростали від збільшення обсягу продукції, що вироблялась, тобто валу. Таким чином було збережено затратний механізм. Поліпшення якості товарів, запровадження нових зразків було економічно невиправданим. Не діяло на практиці й матеріальне стимулювання праці. Чим краще працювало підприємство, тим жорстокіші були норми утворення фондів стимулювання. Отже, через внутрішню суперечливість і непослідовність реформи були приречені на провал. До того ж, вище партійне керівництво не виявляло жодного інтересу до їх проведення. А після Празької весни (1968 р.) стримане ставлення до реформ змінилося на їх заперечення.	

2. Економічне становище УРСР у 70-ті – на початку 80-х рр.

70–80-ті роки відзначалися подальшим наступом центру на національні інтереси союзних республік. Союзні відомства на свій розсуд використовували багатства і трудові ресурси України. Лише вони монопольно вирішували, де, скільки і коли будувати, що в Україні виробляти та куди направляти. Їх головним аргументом була економічна доцільність, хоча за цим приховувалась глибинна політика збереження радянської імперії.

Основними рисами розвитку економіки УРСР у 70-80-ті рр. було:

- ✓ *У 70-80 –х рр. здійснюється надіндустріалізація України у той час, коли передові країни світу будували постіндустріальну*

економіку з широким використання новітніх технологій. Індустріальні галузі розвивались переважно екстенсивно – лише завдяки залучення додаткової сировини та робочої сили. Першочергова увага приділялась вугільній промисловості, чорній металургії, важкому та електротехнічному машинобудуванню, військово-промислому комплексу. За 1970-1985 рр. видобуток залізної руди зріс з 111 до 120 млн. тон, , виробництво прокату чорних металів з 32, 7 до 37, 7 млн. тон, електроенергії з 138 до 272 млрд. квт. год., проте зменшується видобуток кам'яного вугілля який стає нерентабельним. В Україні споруджувалися нові гірничо-збагачувальні, трубні, металургійні заводи та інші промислові гіганти. Нерідко вони будувалися за застарілими проектами і технологіями, що призводило до забруднення довкілля. За оцінками спеціалістів, забруднення України відходами мінерально-сировинного комплексу відбувалося вдесятеро інтенсивніше, ніж Радянського Союзу загалом.

✓ **Високими темпами розвивалася атомна енергетика,** зокрема розгорнулося будівництво потужних АЕС у густонаселених та маловодних Південно-Західному й Південному економічних регіонах. Протягом короткого часу в Україні без належного обґрунтування, розрахунків, за застарілими і недосконалими технологіями, без урахування геологічних особливостей місцевості було споруджено 8 атомних електростанцій. Центральні міністерства й відомства довели концентрацію атомних електростанцій в Україні до небезпечного рівня. У республіці, що займала лише 2,6% території СРСР, було побудовано 40% його атомних енергоблоків. В Україні виробляли 21 % загальносоюзного обсягу електроенергії, причому в республіці використовували лише частину, а решту передавали до сусідніх республік й експортували за кордон.

✓ **у республіці інтенсивно будувалися підприємства «великої хімії», причому форсована «хімізація»** більшості регіонів не відповідала потребам України

✓ **Україна залишалася одним із найважливіших виробників зброї та різноманітних видів військової техніки.** Замовлення військовиків виконували кращі підприємства, там концентрувалися найбільш кваліфіковані робітники, інженерно-технічні працівники, вчені, туди спрямовувались найбільш якісна сировина і матеріали. В Україні сформувався потужний військово-промисловий комплекс (ВПК), основу якого становило керівництво армії та оборонні підприємства.

✓ **розвиток галузей, що займалася випуском товарів народного споживання в республіці, тривав дуже повільно.** Більшість машин та обладнання підприємств легкої і харчової галузей промисловості застаріли, а ефективність їхньої роботи була дуже низькою. Через це

незадовільною була і якість вітчизняних товарів, багато з яких, до того ж, були дефіцитними. Перевага групи «А» приводила до того, що тільки 29% промисловості працювало на споживчий ринок.

✓ **найменш ефективною залишалася галузь сільського господарства**, хоча для його зростання в 70-х — 80-х роках було зроблено багато: запроваджувалися масштабні програми механізації і хімізації, здійснювалися роботи з меліорації та ін. За 1971 — 1980 рр. в сільське господарство було вкладено 27 % усіх капіталовкладень в українську економіку. Але все це виявилось малоефективним, а іноді давало протилежний результат: меліорація призводила до засолення родючих ґрунтів, перетворення їх у непридатні для сільського господарства, порушувала екологічний баланс. Для «витягування» сільськогосподарського виробництва щорічно в нього «мобілізували» величезну кількість працівників інших секторів народного господарства, освіти, науки, військовослужбовців, що призводило до перевитрат фінансових та матеріальних засобів. До цього додавалася відстала система переробки та зберігання продукції. Почали наростати кризові явища: зниження темпів приросту продукції, постійне падіння продуктивності праці, масове розкрадання колгоспного майна тощо. Однією з головних причин такої ситуації була адміністративно-командна система управління сільським господарством.

Криза у сільському господарстві на початку 80-х років призвела до зникнення значної частини продуктів харчування з прилавків міських магазинів. З'явилися черги, дефіцит, нормований продаж певних видів товарів широкого вжитку (цукор, гречка, ковбаси тощо). Реагуючи на таку ситуацію, ЦК КПРС прийняв у 1982 р. «Продовольчу програму», де ставилося завдання: за 8 років забезпечити населення країни основними видами продовольства. Згодом аналогічну програму було прийнято і в УРСР. Сам факт прийняття програм означав визнання партійним та державним керівництвом проблем, які нагромадились у сільському господарстві. Однак шляхи їх вирішення залишалися традиційно-екстенсивними, наприклад, передбачалося різке зростання капіталовкладень у сільське господарство без врахування їх ефективності. Однак такими заходами не вдалося подолати деструктивні процеси на селі. Проте резерви розвитку сільського господарства України ще не були вичерпані остаточно. УРСР забезпечувала власне населення продуктами харчування і залишалася головним регіоном сільськогосподарського виробництва в СРСР. У республіці вироблялося 60,0% союзного обсягу цукру, 44,0% — соняшнику, 36,0% — плодів і ягід, 30,0% — овочів, понад 27,0% — плодоовочевих консервів, значна частина зерна. Тут вироблялося 23,0% союзного обсягу м'яса, зокрема 25,0 % свинини, 24,0 %

яловичини й телятини, близько 24,0% птиці, 26,0% тваринного масла, майже 20,0% сиру та бринзи тощо.

Кризовим явищам в економіці сприяли такі чинники:

✓ Несприятлива демографічна ситуація: приріст у 80-х роках знизився порівняно з 60-ми рр. у 4 рази; міграційні процеси, основний напрямок яких — переселення із сіл до міст (у 1961–1986 рр. міське населення зросло з 20,6 млн до 33,7 млн осіб, або на 63,6 %, водночас сільське населення зменшилося на 23 %); зростає частка пенсіонерів (якщо 1960 р. співвідношення числа пенсіонерів і зайнятих у народному господарстві становило 1:3,8, то 1985 р. — вже 1:2).

✓ Домінування зрівнялівки в оплаті праці. Якщо 1946 р. співвідношення між 10 % трудящих, що одержали найвищі, і 10 %, що мали найнижчі заробітки, становило 1:7,2, 1956 р. — 1:4,4, то 1988 р. — 1:3,5. Отже, захисна функція заробітної плати переважала над стимулюючою, що не сприяло активізації людського чинника на виробництві

✓ нездатність існуючої системи забезпечити ефективне, раціональне використання людських ресурсів, господарювання інтелектуального потенціалу, досягнень НТР; екстенсивний характер господарювання

✓ перекачування з України значної частини фінансових, матеріальних та людських ресурсів для потреб СРСР.

✓ значна зношеність основних виробничих фондів. Рівень їхньої спрацьованості в промисловості республіки збільшився від 28 % у 1961 р. до 43 % у 1985 р. Характерно, що основні виробничі фонди України зношувалися швидше, ніж загалом по країні, оскільки частка старих підприємств була вищою. А от за темпами зростання основних виробничих фондів республіка посідала 1986 р. останнє, 15 місце у Радянському Союзі.

У результаті Україна відставала за принциповими економічними показниками. За період від 1960 р. до 1985 р. Україна за темпами зростання загального обсягу продукції промисловості посідала 13 місце в СРСР. Не кращим був і стан сільського господарства — республіка за темпами збільшення валової продукції 1960 р. посідала 11 місце, а 1985 р. перемістилася на 13. З огляду на це, закономірним є той факт, що і за темпами зростання виробленого національного доходу за період 1980–1986 рр. Україна посідала те саме 13-те місце в Радянському Союзі. Трохи кращими були показники реальних доходів на душу населення, відповідно до яких республіка 1980 р. поділяла 12–14 місця, а 1985 р. — 5–6-те.

Крім того, в республіці склалася катастрофічна екологічна ситуація. Перекося в розміщенні продуктивних сил стали причиною різкого зростання техногенного навантаження на природу, що у 6–7 разів перевищувало загальносоюзний рівень. У цей час щорічно промисловими об'єктами в

атмосферу та водний басейн викидалося понад 10 млн тонн шкідливих речовин. Екологічну ситуацію в республіці ускладнювало нераціональне розширення посівних площ у сільському господарстві. Ступінь розораності території України сягав 57 %, а в степовій зоні — 73 %. Розораність безпосередньо сільськогосподарських угідь становила 80 % проти 25 % у США і 48 % у Франції. Це спричинило активізацію ерозійних процесів, через що Україна щороку втрачала до 600 млн тонн родючих ґрунтів. Катастрофічні екологічні процеси посилили гостроту демографічних проблем, оскільки питома вага населення республіки, зайнятого у галузях із шкідливими для здоров'я умовами праці, становила в Україні 53 %.

Тестування до теми: Розвиток економіки України в середині 60-х — на початку 80-х рр.

- 1. Вкажіть, хто з політичних діячів був ініціатором проведення економічних реформ в СРСР:**
А. Л. Брежнєв, Б. П. Шелест, В. О. Косигін, Г. В. Щербицький
- 2. Основними елементами економічних реформ О. Косигіна були (4 правильні відповіді):**
А. Скорочення планових завдань.
Б. Розширення прав підприємств.
В. Об'єднання людей у кооперативи з метою підприємницької діяльності у сфері послуг та громадського харчування та торгівлі
Г. Перехід до оцінювання роботи підприємства за реалізованою продукцією.
Д. Підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію.
Е. Проведення приватизації та роздержавлення.
- 3. Восьма «золота п'ятирічка» в СРСР виконувалась протягом:**
А. 1971-1975 рр., Б. 1966- 1970 рр., В. 1976-1980 рр., Г. 1981- 1985 рр.
- 4. Позначте характерні риси розвитку економіки УРСР у середині 60-х – на поч. 80 –х рр. (4 правильні відповіді)**
А. створення раднаргоспів
Б. надпрограма у тваринництві
В. будівництво нових великих підприємств, комплексів, цехів (гігантоманія)
Г. недостатній розвиток соціальної сфери села та поява «умираючих сіл»
Д. зростання капіталовкладень в аграрний сектор
Е. запровадження програми охорони навколишнього середовища
Є. відновлення галузевих міністерств.
- 5. Вкажіть особливості економічного розвитку УРСР у 70-х – першій половині 80-х рр.(2 правильні відповіді)**
А. Промисловість України була частиною єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу
Б. Високі досягнення в с/г внаслідок реалізації програм механізації, хімізації та меліорації
В. Впровадження новітніх технологій, зростання якості продукції
Г. Створення нових потужностей в атомній енергетиці для задоволення потреб сусідніх країн РЕВ
Д. Інтенсифікація використання трудових ресурсів, переорієнтація структури виробництва на високотехнологічні цикли
- 6. Коли в УРСР було ліквідовано раднаргоспи та створено 22 союзно-республіканських і 7 республіканських галузевих міністерств**
А. 1965р., Б. 1964 р. В. 1972р. Г. 1982 р.
- 7. Вкажіть основні галузі економіки України в які мобілізували найбільшу кількість коштів:**
А. вугільна промисловість, чорна металургія, важке та електротехнічне машинобудування, військово-промисловий комплекс.

- Б. легка промисловість та електроенергетика
В. сільське господарство, харчова промисловість
Г. сфера послуг, важке та електротехнічне машинобудування
- 8. Які чинники сприяли кризовим явищам в економіці (3 правильні відповіді):**
- А. несприятлива демографічна ситуація:
Б. перекачування з України значної частини фінансових, матеріальних та людських ресурсів для потреб СРСР.
В. інтенсивний характер господарювання
Г. значна зношеність основних виробничих фондів.
Д. зростання капіталовкладень на заходи по охороні довкілля
- 9. Вкажіть найменш ефективну галузь економіки України:**
- А. Чорна металургія
Б. Електроенергетика
В. Сільське господарство
Г. Машинобудування
- 10 Вкажіть елементи Косигінської реформи, які стосувались реформування сільського господарства(4 відповіді).**
- А. Складання плану заготівлі продукції на тривалу перспективу
Б. підвищення закупівельних цін.
В. продаж земель сільськогосподарського призначення
Г. додаткова оплата праці працівників, які вирощували рис, просо, гречку, соняшник.
Д. встановлювалася 50%-ва надбавка за здачу надпланової продукції колгоспами від її вартості.
Е. Скорочення посівних площ та запровадження інтенсивних методів господарювання
- 11. Укажіть особливості економічного розвитку УРСР у 70-х – першій половині 80-х рр.(2 відповіді)**
- А. Істотне зменшення капіталовкладень у сільське господарство республіки.
Б. Збереження за Україною ролі однієї з паливно-енергетичних, машинобудівних і металургійних баз СРСР.
В. Активне залучення іноземних інвестицій у підприємства ВПК.
Г. Створення умов для експорту зернових унаслідок інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.
Д. Орієнтація важкої промисловості на першочергове обслуговування підприємств ВПК.
- 12. Які з тверджень характеризують економічний розвиток УРСР наприкінці 60-х – на початку 80-х рр.? (3 відповіді)**
- А. Ефективне, раціональне використання людських ресурсів та інтелектуального потенціалу.
Б. Хронічний дефіцит товарів повсякденного попиту на споживчому ринку.
В. Динаміка вікового складу змінювалася за лінією омолодження населення України.

- Г. Масова міграція населення з села в місто.
- Д. Подолано відставання від країн Заходу за рівнем споживання продовольчих та промислових товарів на душу населення.
- Е. Зближення оплати праці робітників та інженерно-технічних працівників.

Тема: Розвиток соціальної сфери України в середині 60-х — на початку 80-х рр.

План

1. Зміни в соціальній та національній структурі населення
2. Здобутки і проблеми розвитку соціальної сфери
3. Привілейоване становище партійно-державної номенклатури
4. Моральний стан радянського суспільства та повсякденне життя населення

1. Зміни в соціальній та національній структурі населення

Друга половина 60-х — 80 ті рр. були періодом значних змін в демографічній структурі населення УРСР. Характерними рисами демографічних ситуації було:

✓ **Зростання чисельності населення УРСР** — станом на 1959 р. нараховувалось 42,4 млн осіб, що перевищувало довоєнну кількість населення України (у 1940 р. - 41,3 млн), а станом на 1989 р кількість населення республіки зросла до 51,7 млн осіб. Населення республіки за 30 років від попереднього перепису (1959 р.) збільшилося на 9,6 млн осіб. За кількість населення станом на 1989 р. Україна посідала 6 місце в Європі.

✓ Незважаючи на зростання загальної кількості населення республіки відбувається **скорочення природного приросту населення**. Від перепису до перепису приріст населення зменшувався: 1959–1970 рр. — 5 млн 258 тис, у 1970–1979 рр. — 2 млн 248 тис., в 1979–1989 рр. — 1 млн 862 тис. осіб. Через економічну невлаштованість побуту, низькі життєві стандарти «радянської людини» знижувалася народжуваність, зростала смертність. Приріст населення не забезпечував звичайного відтворення поколінь. УРСР опинилася перед загрозою депопуляції — абсолютного скорочення кількості мешканців республіки.

✓ **Високі темпи росту чисельності міських жителів та скорочення кількості населення сіл**. У 1964 р. Міське населення у кількісному відношенні перевищило сільське, а станом на 1989 р. кількість міських жителів складала 2/3 жителів республіки. Станом на 1989 р. перепис зафіксував скорочення сільського населення до 17,1 млн осіб — на 5,5 млн осіб, або на 20 %. Різке скорочення чисельності селян було зумовлене як загальносвітовою тенденцією до урбанізації (збільшення кількості міст), так і побутовою невлаштованістю та складністю із працевлаштуванням на селі. 1979 р., уперше за тривалий період української історії, смертність сільських жителів перевищила народжуваність — розпочалася депопуляція. Офіційні дані свідчать, що протягом 1972 — 1986 рр. в

Україні зникли 1 502 села. Наприклад, на Харківщині кількість покинутих сіл за цей період складала – 236, на Сумщині – 151, Дніпропетровщині – 131, Полтавщині – 115.

✓ Незважаючи на високі темпи зростання населення міст, спостерігається тенденція до **скорочення народжуваності та збільшення частки малих сімей** – без дітей чи з однією дитиною - в 1960 їх було 55.5 % а станом на 1989р. – 62%. Це призвело до того, що депопуляція поширилася на місто, а на поч. 90-х рр. стала характерним явищем для України

✓ Відбуваються **зміни в складі трудових ресурсів України** – скорочується кількість працездатного населення- у 1959 р. складала 59, 5 % осіб, а у 1989 р. – 55, 8 % осіб. Разом з тим зростає кількість пенсіонерів- з 13,5 до 21,2 %, що було більше ніж в будь-якій іншій республіці СРСР

Урбанізація – це процес зростання ролі міст та міської культури в житті суспільства, а також зростання кількості міських жителів по відношенню до сільських.

Депопуляція – це систематичне зменшення абсолютної кількості населення як наслідок звуженого відтворення населення, коли наступні покоління чисельно менше за попередні(смертність перевищує народжуваність, висока еміграція, війна тощо).

Крім зміни соціальної структури населення УРСР відбувається зміна його національного складу, що було зумовлено:

✓ **Зменшенням частки українців в структурі населення України та збільшення кількості росіян.** За 30 років (1959 -1989 рр.) частка українців у республіці зменшилася з 76,8% до 72,7%, тоді як частка росіян зросла з 16,7% до 22,1%. Подібне явище було спричинене політикою на злиття націй та русифікацією. Вплив російської мови, культури, ментальності був значно вищим за кількість росіян в республіці. Майже повністю були зрусифіковані українські міста, а також села Сходу України та Криму. У південних районах України до 1989 р. частка росіян перевищила третину тих, хто там проживав. Такі зміни були результатом не демографічних процесів, а переселенської та русифікаторської політики радянської влади. Керівництво СРСР намагалося створювати всі умови для міграції населення і зростання багатонаціональності у складі радянських республік. Прикладом може слугувати розселення офіцерів, що пішли у відставку та їх сімей на території Криму та у містах республіки.

✓ **Міграція українців до інших регіонів СРСР.** Значна частина українців виїздила на новобудови Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої

Півночі (БАМ, Тюмень, Воркута тощо). Якщо в 1959 р. за межами України проживало 5,1 млн українців, то в 1989 р. майже 8,9 млн.

✓ **Зменшення частки євреїв в національній структурі населення України.** За 30 років (1959-1989 рр.) виїхало 353 тис. євреїв до Ізраїлю.

✓ **Зростання кількості представників національностей Закавказзя та Середньої Азії**

2. Здобутки і проблеми розвитку соціальної сфери

У другій половині 60-х — першій половині 80-х років економічний розвиток Радянського Союзу та його складової — УРСР, відбивався на життєвому рівні населення, стані його забезпеченості товарами, послугами, на розгортанні житлового будівництва. Починаючи з XXIII з'їзду КПРС (1966 р.), на всіх високих партійних форумах завдання підвищення життєвого рівня населення декларувалося як одне з основних завдань партії та держави. Навіть у Конституції СРСР 1977 р. (Конституції УРСР 1978 р.) були зафіксовані права на гарантовану, гідну оплату праці, на забезпечення житлом, кваліфікованою медичною допомогою. Деякі позитивні зміни справді відбувалися, хоча їх масштаби явно поступалися обіцяним. Зокрема:

✓ **зросла заробітна платня працівників.** Так, середня заробітна плата з 78 руб., у 1960 р. зросла до 155 руб. у 1980 р. З 1964 р. протягом усього року почали отримувати зарплату колгоспники (12–30 крб.)

✓ **зріс асортимент товарів і послуг та купівельна спроможність населення.** У 1970–1980-х рр. радянська планова економіка нарешті налагодила масовий випуск телевізорів, транзисторів, меблів, килимів, холодильників, костюмів, взуття та інших товарів народного вжитку. Але їхня якість уже не задовольняла попит людей. Пересічні громадяни мали можливість придбати або вітчизняні товари, або продукцію держав соціалістичної співдружності.

✓ **Збільшення доходів 1970-х — початку 1980-х рр. відбулось на тлі відносної стабілізації цін.** Відчутно зростали лише ціни на «товари підвищеного попиту» (такими вважали килими, меблі, побутова техніка, автомобілі, ювелірні вироби), а також на деякі імпортні товари. Дуже дешево коштували населенню ліки, навіть імпортні препарати. Влада утримувала низькі ціни на продовольство, які були нижчими за світові у 2–3 і більше рази. Плата за житло і комунальні послуги так само була відносно невелика — на них в середньому витрачалось близько 3 % місячного бюджету сім'ї. Таким чином, середній сім'ї з трьох осіб, щоб мати дах над головою і нормально харчуватися, вистачало 150 крб на місяць.

✓ З метою подолання дефіциту державного бюджету держава час від часу випускала незабезпечені товарами гроші. Із 1971 по 1985 р. грошова маса, яка перебувала в обігу, збільшилася в 3,1 раза, тим часом як виробництво товарів народного споживання — лише вдвічі. В країнах з ринковою економікою це призвело б до інфляції, а у СРСР, де ціни були фіксованими — до товарного **дефіциту**. Довгі черги за товарами та гонитва за «дефіцитом» були характерною ознакою побуту радянських людей у 70–80-ті роки

✓ **Запровадження п'ятиденного робочого тижня, збільшення відпусток працюючим, зростання кількості неробочих і святкових днів сприяло урізноманітненню дозвілля.**

✓ з метою подолання дефіциту держбюджету **збільшувалась реалізація алкогольних напоїв**. Говорили, що бюджет СРСР став п'яний. Це сприяло **поширенню шкідливих звичок серед населення.**

✓ Складною залишалася **житлова проблема**, хоча для її розв'язання виділялися мільярди карбованців. 1965–1985 рр. в Україні було побудовано 7,305 млн квартир, 33 млн осіб отримали житло. Та попри це черга на житло не зникла. У роки одинадцятої п'ятирічки вона становила 1,5 млн осіб і мала тенденцію до зростання. В УРСР з'явилися нові міста: Нововолинськ, Світловодськ, Енергодар, Нетішин, Вільногорськ та ін. У великих містах побудовано нові мікрорайони: райони. У Києві: Нивки, Оболонь, Виноградар, Русанівський, У Харкові — Салтівський, У Запоріжжі — Космічний однак це не змогло повністю вирішити житлову проблему.

✓ **покращилось медичне забезпечення населення.** Наприкінці 80-х років в УРСР працювало 180 тис. лікарів та понад 500 тис. медичних працівників середньої кваліфікації. У розрахунку на кожні 10 тис. жителів це було більше, ніж у розвинених країнах світу. Проте була недостатня оснащеність медичних установ та погана якість обслуговування.

✓ **зростає смертність населення.** З 1965 по 1980 р. в СРСР цей показник, на 1 тис. жителів, зріс з 7,3 до 10,3 випадків. В Україні смертність зростала швидше ніж в інших регіонах СРСР — з 7,6 випадка на одну тисячу населення у 1965 р. до 12,1 випадка в 1980 р.

Попри зростання життєвого рівня населення, його добробут порівняно з іншими країнами світу залишався низьким. Так, Україна на початок 80-х років за показниками рівня життя посідала 50 — 60 місце в світі. Сьогодні багато людей сучасників періоду «застою» згадують його як найкращі часи, коли українці мали пристойний рівень життя, однак це твердження є досить відносним.

3. Привілейоване становище партійно-державної номенклатури

Хоча в СРСР декларувалася рівність громадян, твердилось про побудову справедливого безкласового комуністичного суспільства, проте насправді владна верхівка (партійно-державна номенклатура) широко користувалася привілеями у розподілі матеріальних благ та створила суспільство соціальної нерівності з вигодою для себе.

Номенклатура – панівна еліта в СРСР, що цілком контролювала всі сфери життя суспільства.

Номенклатура користувалася особливими благами, які були недоступні для звичайних громадян:

- ✓ власна закрита систему постачання продовольства і промислових товарів, що не знала дефіцитів і спекулятивних цін. У столиці та великих містах з'явилася мережа елітних магазинів імпортованих товарів (переважно з капіталістичних країн) «Берізка». В них можна було придбати різні речі тільки за іноземну валюту. Оскільки вільний обмін валюти був заборонений (за це в кримінальному кодексі передбачалося 10 років ув'язнення), долари обмінювалися за спеціальним розпорядженням відповідних фінансових органів за офіційним курсом 0,58 руб. за 1 доллар. Цим правом користувалися, насамперед, партійні та державні чиновники, керівники великих підприємств, магазинів, торговельних баз, станцій технічного обслуговування автотранспорту та ін. У 70 — 80-х роках стала поширюватися практика закупівлі за кордоном партій високоякісних товарів, призначених виключно для номенклатури.
- ✓ власні господарства, де вирощували городину і фрукти, здійснювали перероблення сільськогосподарської продукції.
- ✓ Номенклатура отримувала заробітну плату, яка була в 2-3 рази вищою, ніж у робітників і колгоспників та могла придбати у 5- 10 разів більше товарів та послуг.
- ✓ Верхівка користувалася закритими санаторіями, поліклініками, будинками відпочинку, пансіонатами, мисливськими господарствами.
- ✓ Діти номенклатури навчалися в кращих школах, у них були гарантовані місця у престижних вищих навчальних закладах та влаштовувались на різні посади в дипломатичному корпусі або в партійно-державному апараті.
- ✓ Представники партійно-державної еліти фактично перебували поза законом і поза критикою, а їхня недоторканність створювала сприятливі умови для процвітання корупції, користюлюбства, злочинства, підлабузництва на всіх рівнях влади.

4. Моральний стан радянського суспільства та повсякденне життя населення

Більшість громадян УРСР приймала радянський режим як природний і ототожнювалася з ним. Проте через монополію уряду на інформацію та інтенсивну пропаганду вони мали в кращому разі лише туманне уявлення про масштаби репресій, яких зазнали українці від радянської влади у не такому далекому минулому. Куди більший вплив на формування їхніх оцінок справляло те, що радянська система принесла їм пристойний рівень життя, установила відносну рівність між соціальними групами, значно покращила соціальний захист, надала доступ до освіти, створила можливості зробити кар'єру. Багато радянських українців пишалися могутністю й престижем СРСР, важливою частиною якого вони себе відчували. Разом з тим спостерігаються негативні тенденції та криза суспільної свідомості:

✓ Почала формуватися **подвійна мораль радянського суспільства офіційної, що вчила, як жити у «розвинутому соціалізмі», та неофіційної, орієнтованої на незаконні способи задоволення потреб людей.**

✓ **Широкого розмаху набули припуски на виробництві, хабарництво, казнокрадство, формування мафіозних структур і зрощування їх з державним апаратом.** Особливо це торкнулося торгівлі й правоохоронних органів. Нечуваного розмаху на той час набули крадіжки на підприємствах. Навіть виник такий термін — «несуни» (тобто ті, хто ніс щось з роботи додому). Було навіть поновлено смертну кару за «розкрадання соціалістичного майна в особливо небезпечних розмірах». Але ці заходи лише імітували захист закону, породжували правовий нігілізм і аморальність.

✓ **Поширюються нові цінності - молодь часто цікавило не будівництво нового суспільства, а вигідна й престижна робота, побутовий комфорт тощо.** Молоді люди не хотіли бути робітниками на підприємстві чи колгоспниками. Переважна більшість із них спрямовувала свої зусилля на те, щоб мати високий рівень

життя, одяг західного виробництва, імпортову побутову техніку.

✓ **Відбувається звуження демократії, бюрократичне засилля, порушення законності, нехтування прав і свобод людини.**

✓ **Поширюється алкоголізм та наркоманія.**

Відбуваються зміни і повсякденному житті населення. Зростає кількість методів та способів проведення дозвілля та відпочинку. Значне місце відводилось для перегляду телебачення. Телемережею на початку 80-х рр. було охоплено 95 % населених пунктів. Телевізори могли приймати 2-3 програми, по яких почергово транслювалися передачі з Москви, Києва і обласного центру. Популярним було кіно. Глядачів приваблювали мелодрами, комедії та пригодницькі фільми. Популярними були телесеріал «Сімнадцять миттєвостей весни», комедійно-ліричні стрічки Е. Рязанова та фільм «Місце зустрічі змінити не можна».

Центрами культурного дозвілля залишалися Будинки культури і клуби. На середину 1980-х рр. їх в Україні налічувалось 26 тис., з яких 21 тис. в селах. На сер. 80-х рр. в УРСР діяло 60 тис. бібліотек з книжковим фондом у 1 млрд. примірників та виходило 1800 газет. Проводилась також лекційна робота в трудових колективах. Основними темами лекцій були досягнення науки та техніки, про хибність релігійного світогляду, міжнародне становище, переваги соціалістичного ладу над капіталістичним та ін.

**Тестування до теми: Розвиток соціальної сфери України в середині
60-х — на початку 80-х рр.**

- 1. За кількістю населення Україна станом на 1989 р. посідала ... місце в Європі**
А. 1, Б. 6, В. 2, Г. 10.
- 2. Які чинники сприяли скороченню природного приросту населення**
А. зменшення народжуваності та зростання смертності через економічну невлаштованість побуту, низькі життєві стандарти «радянської людини»
Б. міграція населення до Ізраїлю та Канади та інших країн
В. міграція селян до міст
Г. поширенням наркоманії, алкоголізму
- 3. Вкажіть поняття, якому відповідає визначення: систематичне зменшення абсолютної кількості населення як наслідок звуженого відтворення населення:**
А. урбанізація, Б. міграція, В. депопуляція, Г. депортація
- 4. Вкажіть здобутки в соціальній сфері, які були характерні для 60-80-х рр. (3 правильні відповіді)**
А зросла заробітна платня працівників.
Б. зріс асортимент товарів і послуг та купівельна спроможність населення.
В запровадження п'ятиденного робочого тижня
Г. товарний дефіцит
- 5. Які риси характерні для національної структури населення України:**
А. Зменшення кількості українців та зростання кількості росіян
Б. Збільшення кількості українців та зменшення кількості росіян
В. Зменшення частки євреїв
Г. Збільшення частки представників національностей Європи та Північної Америки
- 6. Які міста з'явилися в УРСР протягом 60-80-х рр.**
А. Володимир-Волинський, Старокостянтинів, Іллічівськ
Б. Андрушівка, Гайворон, Знам'янка
В. Мелітополь, Лозова, Первомайськ
Г. Нововолинськ, Світловодськ, Енергодар, Нетішин, Вільногорськ
- 7. Вкажіть поняття, якому відповідає наведене визначення:**
Перевищення попиту над пропозицією – це
А. депопуляція, Б. дефіцит, В. дефолт, Г. перевиробництво
- 8. Номенклатура – це**
А. панівна еліта в СРСР, що цілком контролювала всі сфери життя суспільства.
Б. особи, які виступали проти існуючого державного ладу
В. особи, які пішли на співпрацю з радянським режимом
Г. представники покоління, чий світогляд формувався в період десталінізації та лібералізації суспільного життя

9. Вкажіть характерні риси морального стану радянського суспільства:

А. подвійна мораль радянського суспільства - офіційна - життя у «розвинутому соціалізмі», та неофіційна, орієнтована на незаконні способи задоволення потреб людей.

Б. пропуски на виробництві, хабарництво, казнокрадство

В. поширення наркоманії та алкоголізму

Г. формування мафіозних структур і зрощування їх з державним апаратом.

10. Коли вперше за історію України, смертність сільських жителів перевищила народжуваність і розпочалась депопуляція:

А. 1964 р., Б. 1985р., В. 1972 р. , Г. 1979 р.

11. Які чинники сприяли зменшенню частки українців у національній структурі населення УРСР:

А. еміграція українців до Північної Америки та Європи

Б. русифікація та політика «злиття націй»

В. зниження природного приросту населення

Г. міграція українців до інших регіонів СРСР

12. Вкажіть поняття, якому відповідає наведене визначення:

Скорочення кількості сільських жителів та зосередження населення у містах:

А. конгломерація, Б. урбанізація, В. популяція Г. міграція

Тема: Розвиток культури в Україні в середині 60-х — на початку 80-х рр.

План

1. Розвиток освіти в УРСР у 60-80-ті рр.
2. Стан науки: здобутки та проблеми
3. Розвиток літератури. Формування опозиційних течій в культурі та реакція на них влади
4. Суперечливі тенденції в розвитку українського мистецтва

1. Розвиток освіти в УРСР у 60-80-ті рр.

Культурне життя України у 1965 — 1985 рр. було суперечливим, оскільки, з одного боку, в освіті, науці, мистецтві відбувалися якісні та кількісні зрушення, з іншого, ці процеси здійснювалися під гаслами «злиття націй і створення нової історичної спільноти — радянського народу». Культурні процеси, що не відповідали цим завданням, викликали спротив державної влади. Насамперед це позначилося на освіті:

- ✓ У 1966 — 1967 рр. у школах розпочався *перехід на нові навчальні програми та підручники*.
- ✓ У вищій та середній школі стали викладатися *нові навчальні дисципліни*: кібернетика, генетика, суспільствознавство, основи радянської держави і права тощо.
- ✓ У 1972 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили спільну постанову *«Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і подальший розвиток загальноосвітньої школи»*. Ця постанова зобов'язувала всіх учнів, які закінчували основну школу, продовжувати навчання та отримати документ про загальну середню освіту. У 1980 р. в Україні 99% випускників восьмирічок продовжували навчання в дев'ятих класах або в навчальних закладах, що давали середню освіту.
- ✓ *організація навчання у районних (міських) міжшкільних навчально-виробничих комбінатах*, відвідуючи які 1 — 2 рази на тиждень старшокласники мали можливість опанувати робітничу професію: водія, слюсаря, механізатора та ін. Наприкінці 70-х років такими комбінатами було охоплено близько 2 млн учнів.
- ✓ Суттєві зрушення відбулися і в системі професійно-технічного навчання. З 1971 р. *професійно-технічним училищам почали надавати статус середніх* (тобто таких, де учні могли разом з робітничою професією здобути середню освіту). Кількість таких училищ з 1971 по 1981 р. зросла в 6,3 раза, а учнів — у 10 разів.
- ✓ У 1984 р. було проголошено реформу загальноосвітньої та професійної школи, згідно з якою *запроваджувалося навчання дітей із 6-річного віку зі створенням підготовчих груп і класів на базі дитячих садків і початкових шкіл*. Діти, які вступали до школи з 6 років, мали навчатись у початковій ланці 4 роки, а ті, що з 7 років — 3

роки (вони переходили з 3-го одразу до 5-го класу і тим самим вирівнювались у термінах навчання з 6-річками). Відповідно 8-річні школи були реорганізовані в 9-річні, середні — в 11-річні. На базі професійно-технічних училищ різних типів створювалися середні професійно-технічні навчальні заклади.

✓ У другій половині 60-х — на початку 80-х років у освіті тривав **процес русифікації**. Виконуючи вказівку вищого парткерівництва, восени 1978 р. Міністерство освіти УРСР направило на місця директиву: «Удосконалювати вивчення російської мови в загальноосвітніх школах республіки». Це означало початок нової хвилі русифікації закладів освіти. **Починаючи з 1979 р., повсюдно запроваджувалось вивчення російської мови в національних дошкільних закладах для дітей з п'яти років життя.** Безпосередніми наслідками такої політики стало скорочення частки українських шкіл у мережі загальноосвітніх навчальних закладів за 1960 — 1980 рр. на 8,7 тис. В обласних центрах України та в столиці українські та змішані російсько-українські школи наприкінці 70-х рр. становили лише 28 %, а російські — 72 % загальної кількості шкіл. Так, у Донецьку не залишилося жодної української школи, схожа ситуація спостерігалася і в Криму. 26 травня 1983 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалила нову постанову — «Про подальші заходи щодо вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік. Всім тим, хто в Україні працював над поширенням й насаджуванням російськомовності, надавалися спеціальні привілеї. Вчителі російської мови і літератури «за особливо складні умови роботи» отримували до заробітної плати 16-процентну надбавку.

✓ **Зростає мережа вищих навчальних закладів:** у 1964 р. було створено Донецький університет, у 1972 р. був заснований Сімферопольський університет, у 1985 — Запорізький. З 1965 по 1985 р. кількість фахівців із середньою спеціальною освітою зросла з 1,4 млн до 3,6 млн осіб, а з вищою — з 0,9 млн до 2,7 млн осіб.

2.Стан науки: здобутки та проблеми.

Центром наукових досліджень залишалася Академія наук УРСР. Вона складалась із трьох секцій — фізико-технічних та математичних наук, хіміко-технологічних і біологічних наук та секції суспільних наук. З 1962 р. академію очолював Б. Патон. Відбувається розширення діяльності Академії наук та збільшення кадрового потенціалу - створюються нові галузеві науково-дослідні, проектно-конструкторські інститути, у великих економічних центрах — Харкові, Львові, Донецьку у вигляді відділень Академії наук УРСР. На початку 80-х рр. в установах Академії наук працювало понад 70 тис. учених.

У 1969 р. завдяки розробкам вчених Інституту електрозварювання вдалося вперше у світі здійснити зварювання алюмінію, титану та

нержавіючої сталі в умовах космічного вакууму й невагомості на кораблі «Союз-6». Були розроблені принципово нові конструкції і технологія зварювання трубопроводів великого діаметру. За короткий період світовим лідером у галузі порошкової металургії став Інститут проблем матеріалознавства, першим директором якого був академік І. Францевич. Помітний внесок зробили українські учені у галузях ливарного виробництва, матеріалознавства, фізико-хімічної механіки та ін. Упродовж 1970 — 1985 рр. понад 13 тис. наукових розробок учених АН УРСР було впроваджено у виробництво.

Певні успіхи були досягнуті в аграрній науці. Колектив Миронівського науково-дослідного інституту на чолі з академіком В. Ремеслом селекціонував нові сорти пшениці. В Україні також були виведені високоврожайні сорти цукрового буряку, кукурудзи, соняшнику та інших культур. Проте ефективність роботи вчених в Україні була недостатньо високою. Промислові підприємства, колгоспи, радгоспи не були зацікавлені в негайному впровадженні досягнень науки у виробництво, бо це належним чином не заохочувалося.

Великий внесок у розвиток фундаментальних і прикладних наук зробили математик М. Боголюбов, математик і кібернетик В. Глушков, фізик Л. Ландау (ядерна фізика), конструктори космічних апаратів С. Корольов (генеральний конструктор), М. Янгель та В. Глушко, генетик І. Шмальгаузен, офтальмолог В. Філатов, кардіолог М. Амосов, нейрохірург М. Бурденко та інші.

Суперечливими були процеси в розвитку соціогуманітарних наук. Серед досягнень суспільних наук найпомітнішим стало видання 26-томної «Історії міст і сіл УРСР» під керівництвом академіка П. Тронька. У 1979 р. Інститут історії АН УРСР видав багатотомну «Історію Української РСР». Зусиллями співробітників АН УРСР, ВНЗ, музеїв, архівів, наукових бібліотек з'явилися й інші багатотомні видання, зокрема «Історія української літератури», «Історія української мови», «Археологія Української РСР», «Історія Української РСР», «Історія українського мистецтва». Влада всіляко стимулювала суспільствознавчі дослідження, які будувалися винятково на класовому підході, концепції «розвинутого соціалістичного суспільства», «нової спільноти — радянський народ», ідеї злиття націй тощо. Однак не всі вчені поділяли позиції офіційної суспільствознавчої науки. Історик М. Брайчевський підготував кілька праць із давнього історичного минулого України («Коли і як виник Київ», «Походження Русі», «До походження давньоруських міст»). У 1972 р. у м. Торонто (Канада) вийшла друком праця М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», де критикувалася офіційна інтерпретація Переяславської угоди. У 1979 р. свою історико-філософську працю «Лист до російських та українських істориків» завершив історик і філолог Ю. Бадзьо, який заперечував офіційну теорію щодо так званого триєдиного походження трьох слов'янських народів —

російського, українського й білоруського. За неправильне вивчення історії козацтва з роботи були звільненні О. Апанович та Я. Дзира.

3.Розвиток літератури. Формування опозиційних течій в культурі та реакція на них влади

Складною була ситуація в літературі та мистецтві. Влада заохочувала висвітлення теми класової боротьби, виробничої тематики, героїзму радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Переважна більшість українських письменників залишалася на позиціях «соціалістичного реалізму». Серед них такими були О. Корнійчук, М. Бажан, Ю. Смолич, удостоєні звання Героя Соціалістичної праці. Ленінськими преміями були відмічені сценарій фільму «Поема про море» О. Довженка, збірки віршів М. Рильського «Троянди й виноград» і «Далекі небосхили», трилогія М. Стельмаха, до якої увійшли романи «Велика рідня», «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль», твір О. Гончара «Тронка». Твори соціалістичного реалізму мали відповідати критеріям, прийнятим радянською владою. Офіційними виконавцями волі партії були громадські організації - спілки письменників, художників, композиторів тощо, які виконували функцію тиску на «нестійких» чи «непокірних».

Соціалістичний реалізм – це псевдохудожній напрямок і метод радянського мистецтва, що сформувався під впливом натуралізму. Був провідним протягом 1934 -1980 рр. Соціалістичні реалісти оцінювали зображене з позицій комуністичної ідеології, оспівували радянських вождів та компартію, а також соціалістичний ідеал.

Водночас у цей період з'явилися твори, що далеко виходили за межі соцреалізму і набули широкого громадського звучання. Письменники, поети, художники гостро відчували наростання негативних тенденцій в суспільстві - пристосуванство, роздвоєння моралі, хабарництво. Їхню увагу дедалі більше привертало катастрофічне погіршення екологічної ситуації в Україні, занепад національної культури, звуження сфери вживання української мови, що було виявом відсутності реального суверенітету України. Серед них, романи «Собор», «Циклон», «Бригантина» О. Гончара, «Дума про тебе», «Чотири броди» М. Стельмаха. Набирала звучання новаторська поезія І. Драча, Б. Олійника, Д. Павличка.

Влада жорстко реагувала на такі явища в літературі. У 1968 р. з ініціативи партійно-державного керівництва розгорнулася кампанія цькування Олеся Гончара за його роман «Собор». Був підданий критиці й фактично вилучений з широкого читання роман Р. Іванчука «Мальви», пронизаний ідеєю незнищенності національної культури. Десятки талановитих письменників, поетів, журналістів були звинувачені в націоналізмі та антирадянщині і позбавлені можливості друкуватися і були виключені із Спілки письменників України. Лише через 16 років після збірки «Мандрівки серця» вийшла нова книжка віршів Ліни Костенко «Над берегами вільної ріки». Шість років не видавали роман у віршах «Маруся

Чурай», який вийшов у 1979 р. і лише в 1987 р. удостоєний Державної премії ім. Тараса Шевченка.

Ряд українських літераторів стали жертвами судових процесів і заплатили за свої ідеали роками таборів, а то й життям. У 1980 р. В. Стуса було засуджено до 10 років позбавлення волі і на 5 років заслання. У 1985 р. поет помер в одному з мордовських таборів. У 1989 р. його прах та прах поета Юрія Литвина і філолога Олекси Тихого перевезено і перепоховано в Києві на Байковому кладовищі. Збірка В. Стуса «Дорога болю» у 1990 р. була удостоєна Державної премії УРСР у галузі літератури. У 1965 р. було арештовано поета Івана Світличного, вдруге – у 1972 р. Лише в 1983 р., напівпаралізований Іван Світличний повернувся із заслання до Києва.

Частині письменників-«шістдесятників» у 70-80-х роках вдалося уникнути репресій, зокрема Іван Драч (книжка «Корінь і крона»), Микола Вінграновський (збірка «На срібному березі»), Дмитро Павличко (збірка «Таємниця твого обличчя») та ін.

4.Суперечливі тенденції в розвитку українського мистецтва

Жорсткий ідеологічний тиск спотворював творчий процес у мистецтві не меншою мірою ніж у інших сферах суспільного життя. Компартійним ідеологам вдалося перетворити мистецтво на ілюстративний матеріал у пропагандистській роботі. Однак були і досягнення, зокрема:

✓ **Кіноматограф.** Відбувається зародження нового напрямку в українському кіномистецтві – «поетичне кіно». Кіно залишалося найбільш масовим видом мистецтва. Щорічно близько 800 млн глядачів відвідувало понад 30 тис. кінотеатрів. Головними кіностудіями України були Київська кіностудія ім. О. Довженка та Одеська кіностудія, де працювали відомі режисери й актори: Л. Биков, А. Буковський, В. Івченко, Ю. Ілленко, Т. Левчук, М. Мащенко, О. Муратов, К. Муратова, Л. Осика та ін. Більшість фільмів виходила російською мовою. У 1966 році у Києві було засновано нову студію «Укртелефільм». Найвідомішими українськими режисерами були С. Параджанова «Тіні забутих предків», «Київські фрески», Ю. Ілленко «Криниця для спраглих», «Вечір на Івана Купала», В. Денисенко «Сон», І. Миколайчук «Білий птах з чорною ознакою», «Вавилон — ХХ», Л. Биков « У бій ідуть тільки « старики»», « Ати-бати йшли солдати» та ін.

✓ **Театр.** Українське театральне мистецтво 70 — 80-х років було тісно пов'язане з іменами таких режисерів, як В. Афанасьєв, І. Равицький, А. Скибенко С. Сміян та ін. У ці роки на театральній сцені України працювали талановиті актори — Н. Ужвій, В. Дальський, В. Добровольський, О. Кусенко, А. Роговцева. В республіці у 1983 році працювало 89 професійних театрів, які щорічно відвідувало понад 20 млн глядачів.

✓ **Музика.** Суттєві зрушення сталися і в музичному мистецтві. Спілка композиторів України об'єднувала 214 митців. Далеко за межами України стали відомі виконавці оперних партій Д. Гнатюк, Є. Мірошніченко, А. Мокренко, Д. Петриненко, А. Солов'яненко, М. Стеф'юк, Г. Ціпола та ін. Широку популярність здобули виконавці масової естрадної пісні В. Зінкевич, Н. Яремчук, С. Ротару.

Найбільш відомими за межами України професійними колективами були заслужений державний хор ім. Г. Верьовки, заслужена академічна хоровая капела «Думка», заслужений ансамбль танцю ім. П. Вірського, Київський камерний хор. У 1979 р. за загадкових обставин обірвалося життя В. Івасюка – композитора, автора пісень «Червона рута», «Водограй» та ін.

✓ **Образотворче мистецтво.** У творах художників М. Глушенка, М. Дерегуса, В. Шаталіна, Т. Яблонської змальовувалися природа України і буття людей. Полотна цих майстрів відзначалися високим художнім хистом. На цей час припадає пік творчих досягнень таких художників, як А. Горської, О. Заливахи, Л. Семикіної, Г. Севрука. Кожному з них були притаманні високий професіоналізм, почуття громадянського обов'язку, любов до рідної землі, національний колорит.

✓ **Скульптура та архітектура.** У монументальній скульптурі та архітектурі помітним явищем стало спорудження пам'ятників до видатних дат української історії. Зокрема до 1 500-річчя Києва (1982 р.) були споруджені обеліск місту-герою Києву на площі Перемоги, пам'ятний знак на честь заснування Києва, який зображав трьох братів — Кия, Щека і Хорива та їхню сестру Либідь, арка на схилах Дніпра, що мала символізувати братерське єднання російського та українського народів, побудований музей В. Леніна (нині «Український дім»). До 40-річчя початку Великої Вітчизняної війни (1981 р.) великим авторським колективом московських та київських скульпторів під керівництвом російського скульптора Є. Вучетича створено меморіальний комплекс Українського державного музею Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр. з 62-метровим монументом Батьківщини-матері з мечем і щитом.

Тестування до теми: Розвиток культури в Україні в середині 60-х — на початку 80-х рр.

- 1. Вкажіть, коли відбувається перехід до загальної середньої освіти в СРСР та УРСР**
А. 1964 р., Б. 1972 р., В. 1971 р. В. 1984 р.
- 2. Вкажіть вищі навчальні заклади, які були створені в УРСР у 60-80-х рр. (3 правильні відповіді)**
А. Донецький університет, Б. Сімферопольський університет,
В. Києво-Могилянська академія Г. Запорізький університет, Д. Острозька академія.
- 3. Вкажіть риси, які були характерні для середньої освіти УРСР у 60-80-х рр.:**
А. організація навчання у районних (міських) міжшкільних навчально-виробничих комбінатах,
Б. запроваджувалося навчання дітей із 6-річного віку зі створенням підготовчих груп і класів на базі дитячих садків і початкових шкіл.
В. реорганізація 8-річних шкіл були в 9-річні, середні — в 11-річні.
Г. русифікація шкільництва
- 4. Вкажіть установу, яка була головним центром наукових досліджень в УРСР:**
А. Академія Наук УРСР, Б. Національна академія наук України, В. Всеукраїнська академія наук, Г. Українська академія наук
- 5. Співвіднесіть вчених та сфери їх діяльності:**
А. М. Боголюбов 1. математика
Б. Л. Ландау 2. генетика,
В. І. Шмальгаузен, 3. ядерна фізика,
Г. М. Амосов 4. кардіологія
- 6. Вкажіть вчених, які не поділяли позицій офіційної суспільствознавчої науки (нонконформісти) за що були звільнені з роботи та піддані критиці:**
А. М. Брайчевський, Б. Ф. Вовк, В. О. Апанович, Г. Я. Дзира, Д. П. Тронько
- 7. Який напрямок панував у літературі та мистецтві у 60-80-х рр.:**
А. футуризм, Б. реалізм, В. сюрреалізм, Г. соціалістичний реалізм
- 8. Хто з українських літераторів був підданий репресіям у 60-80-х рр.:**
А. В. Стус, Б. І. Світличний, В. Вінграновський, Г. Ю. Литвин, Д. І. Драч
- 9. Установіть відповідність між прізвищами митців та характеристиками їх діяльності:**
А. видатний актор, режисер фільмів 1. М. Брайчевський
«Білий птах з чорною ознакою», 2. І. Миколайчук,
«Вавилон — ХХ», 3. А. Горська
Б. українська художниця, 4. Л. Костенко
учасниця руху «шістдесятників»
В. Історик, автор праць «Приєднання чи возз'єднання», «Походження Русі» та ін.

Г. поетеса-«шістдесятниця»,
автор віршованого роману «Маруся-Чурай»

10. Встановіть відповідність між видами мистецтва та іменами митців:

А. література	1. О. Гончар, Є. Гуцало, П. Загребельний
Б. кіно	2. Н. Ужвій, А. Роговцева, І. Миколайчук
В. живопис	3. Т. Яблонська, М. Дерегус, М. Глущенко
Г. музика	4. В. Зінкевич, Н. Яремчук, С. Ротару

11. Встановіть відповідність між режисерами та фільмами

А. І. Миколайчук	1. « У бій ідуть тільки « старики»»
Б. С. Параджанов,	2. «Вавилон — ХХ»
В. Ю. Ілленко,	3. «Криниця для спраглих»
Г.Л. Биков	4. «Тіні забутих предків»,

12. Вкажіть, хто очолив Академію наук УРСР у 1962 році:

А. Б. Патон, Б. Є. Патон, В. О. Палладін, Г. І. Францевич.

Тема: Опозиційний рух в Україні в середині 60-х — на початку 80-х рр.

План

1. Активізація опозиційного руху в другій половині 60-х — на початку 70 — рр.
 2. Течії та форми діяльності дисидентів
 3. Утворення та діяльність Української Гельсінської групи
-
1. Активізація опозиційного руху в другій половині 60-х — на початку 70 — рр.

Бурхливе, суперечливе, динамічне «хрущовське» десятиріччя підштовхувало процеси оновлення суспільної свідомості, що об'єктивно визрівали. Цей імпульс був настільки сильним, що під його впливом у другій половині 60-х — на початку 70-х років така форма духовної опозиції, як дисидентство зміцнюється та активізується. Відхід від політики лібералізації і порушення прав людини, поверхова й непослідовна за своїм змістом хрущовська «відлига» принесли українській національно свідомій інтелігенції великі сподівання й гіркі розчарування. Основними учасниками дисидентського руху були молоді інтелектуали. Передова молодь, що відчула смак свободи, не хотіла зупинятися і прагнула подальшої демократизації суспільства. Ця хвиля піднесення опозиційного руху була пов'язана зі зміною політичного курсу нового керівництва СРСР.

З посиленням у другій половині 60-х років ідеологічного тиску на громадську думку в офіційній літературі почали виправдовувати «культ особи» та виголошувати гасла неосталінізму. Більш прискіпливо запрацювала літературна цензура, що перекривала канали легальної публікації творів, які не відповідали офіційній ідеології. Розпочалися репресії проти інакодумців.

Дисидентство (незгодні) — виступ проти існуючого державного ладу чи загальноприйнятих норм певної країни, протистояння офіційній ідеології та політиці.

Причинами активізації дисидентського руху в УРСР у другій пол. 60-х на поч. 70 —х рр. було:

- ✓ Інтервенція радянських військ в Чехословаччину в 1968р., яка викликала хвилю протестів.
- ✓ Нарада з питань безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. на якій керівники СРСР підписали Гельсінський Акт, що передбачав гарантію громадянських прав і свобод на територіях країн-учасниць наради
- ✓ Ігнорування конституційних прав людини в СРСР
- ✓ Репресії проти інакомислячих
- ✓ Видання у Львові В. Чорноволом самвидавного журналу «Український вісник», що сприяло консолідації дисидентського руху

Характерними особливостями дисидентського руху 60-80-х рр було:

- ✓ Стає більш масовим і організованим
- ✓ Були відкинуті ілюзії щодо ідей соціалізму і комунізму, рух став носити яскраво виражений антитоталітарний характер
- ✓ У поглядах дисидентів прослідковувався майже весь ідеологічний спектр
- ✓ Зв'язок з громадськістю країн Заходу і міжнародними правоохоронними організаціями
- ✓ Заперечення насильницьких методів боротьби
- ✓ Прагнення легалізувати свою діяльність
- ✓ 80 % дисидентів становила інтелігенція

2. Дисидентські течії та форми діяльності дисидентів

Основними течіями опозиційного руху в Україні другої половини 60–80-х років були:

- ✓ **самостійницька**, представники якої входили до таких політичних об'єднань, як Об'єднана партія визволення України (1953 — 1958 рр.), Український національний комітет (1957 — 1961 рр.) та ін., боролися за державну незалежність України шляхом агітації за вихід її зі складу СРСР; Лідерами даної течії були В. Мороз, Л. Лук'яненко
- ✓ **національно-культурницька**, представлена колишнім шістдесятництвом, її прихильники вимагали духовного і культурного відродження народу, зокрема його національної гідності та самосвідомості, збереження і примноження традицій, мови, правдивого висвітлення історичного минулого, виступали проти переслідування за переконання, проти незаконних арештів, за надання українській мові статусу державної в республіці;
- ✓ **правозахисна**, учасники якої виборювали права людини, вимагали дотримання Конституції та законів, ідей гуманізму і демократії. На чільне місце вони висували примат особи і другорядність держави, захист прав національних меншин (кримських татар, євреїв та інших); Лідери: М. Руденко, П. Григоренко, В. Чорновіл, С. Хмара
- ✓ **релігійна**, що виступала за свободу совісті населення та захист прав заборонених конфесій, вільне здійснення релігійних обрядів, повернення відібраних державою храмів та відбудову зруйнованих, звільнення засуджених за віру, реабілітацію страченого духовенства. Представниками даної течії були: Й. Тереля, В. Романюк, Г. Вінс, І. Гель.

Основними формами діяльності дисидентів були:

- ✓ *Листи-протести до керівних органів УРСР і СРСР, звернення на адресу міжнародних організацій та урядів демократичних країн.* 1965 р. було завершено роботу І.

Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яка була оформлена як додаток до листа в ЦК КПУ; 1966 р. на ім'я прокурора УРСР Ф. Глуха і голови КДБ УРСР надійшов лист, який висловлював занепокоєння характером процесів, що розпочалися в Україні, зокрема в Луцьку та Івано-Франківську. Лист підписали 78 осіб, серед них З. Франко, М. Коцюбинська, Г. Кочур, І. Драч, І. Дзюба та ін. Серед тих, хто підписував листи (їх називали «Підписантами»), було кількасот представників української інтелігенції. Крім уже названих підписантами були І. Світличний, С. Сверстюк, Б. Антоненко-Давидович, М. Брайчевський, В. Стус, Я. Кендзьор, А. Горська та багато інших.

✓ **Акції солідарності з іншими народами, які зазнали утисків з боку тоталітарної системи;** підтримка кримських татар у їх прагненні повернутися на батьківщину; відстоювання ідеї рівноправності народів. У 1968 р. за підтримки правозахисника генерала П. Григоренка в Москві було проведено демонстрацію представників кримськотатарського народу.

✓ **Видання і розповсюдження самвидаву, розповсюдження листівок.** Уперше «самовидання» в Україні з'явилися в 1964 році. У них можна було ознайомитися з маловідомими творами В. Симоненка, Л. Костенко, І. Світличного, І. Дзюби та інших представників українських шістдесятників. На його сторінках розміщувалися десятки невеликих політико-публіцистичних розвідок, літературно-художніх творів. Головні питання, які в них порушувалися, стосувалися передусім національних проблем та демократизації радянського суспільства. Однак більшість дисидентів не виступала проти радянської влади, а скоріше дотримувалася прорадянських позицій. Найхарактернішими зразками тогочасного «самвидаву» були часописи «Воля і Батьківщина» Українського національного фронту та «Український вісник», який заснував В. Чорновіл. У 1966 р. зі своєю першою «самвидавською»

роботою «Правосуддя чи рецидиви терору?» виступив молодий журналіст В. Чорновіл. У 1967 р. він завершив роботу над збіркою матеріалів про долю двадцяти засуджених під назвою «Лихо з розуму», що й стало приводом до його арешту й ув'язнення. У 1970 — 1974 рр. дисидентам вдалося випустити 8 номерів «самвидавівського» журналу «Український вісник», що ознайомлював з програмою незгодних та репресіями проти них. Головним редактором цього журналу був В. Чорновіл, а після його арешту — С. Хмара.

✓ **Мирні демонстрації, мітинги, індивідуальні протести, вивішування синьо-жовтих прапорів.** 4 вересня 1965 р. У Києві в кінотеатрі «Україна» перед показом фільму С. Паранджанова «Тіні забутих предків» виступив І. Дзюба і оголосив про те, що в місті проходять таємні арешти серед молоді інтелігенції, почав називати

прізвища. Йому не дали договорити, включили пожежну сирену. В. Чорновіл вигукнув: «Хто проти тиранії — встаньте!» Підвелось понад 100 осіб. Незабаром стихійна демонстрація була розігнана. І. Дзюбу звільнили з роботи, В. Чорновола засудили на комсомольських зборах і запропонували вийти з комсомолу. В. Стуса відрахували з аспірантури в Інституті літератури АН УРСР.

Дисидентами було започатковано традицію вшановувати щороку 22 травня пам'ять Т. Шевченка біля його пам'ятника навпроти Київського університету. 22 травня 1967 р. міліція розігнала учасників зібрання і заарештувала чотирьох з них. У відповідь на це, до будівлі ЦК КПУ рушили демонстранти, які розійшлися лише тоді, коли о 3 год. ночі заарештованих привезли до будівлі ЦК і звільнили.

Самвидав – видавані поза цензурою підпільні листівки, брошури, періодичні видання – один з виявів руху опору.

З метою знищення дисидентського руху було створене у 1967 р. в структурі КДБ спеціальне «п'яте управління», на яке влада поклала обов'язки боротьби з ідеологічними диверсіями, а саме – з інакодумцями.

Застосовувались такі форми і методи боротьби з дисидентським рухом:

✓ **Арешти, які проходили трьома хвилями:**

Перша хвиля арештів — серпень—вересень 1965 р. Серед арештованих були: брати Михайло та Богдан Горині, О. Заливаха, С. Караванський, М. Масютко та ін. (заарештовано 25 осіб)

Друга хвиля арештів — 1970—1972 рр. (заарештовано понад 100 осіб). Були ув'язнені Вячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Іван Дзюба, Михайло Осадчий, Юлій Шелест, Василь Стус, Ігор Калинець та ін.

Третя хвиля арештів — початок 1980-х рр. (заарештовано близько 60 осіб). Судили дисидентів переважно за 62-ю статтею Карного кодексу Української РСР «Антирадянська агітація і пропаганда», яка у першій частині передбачала до 12, а у другій — до 15 років покарання, у тому числі в обох випадках по 5 років заслання. Зрідка застосовувалася стаття 187, яка, на відміну від попередньої, не вбачала у діях підсудного мети підризу чи ослаблення радянської влади і містила максимальний 3-річний термін позбавлення волі у таборах загального режиму. Інколи дисиденти потрапляли під дію статті «Зрада батьківщини» (стаття 56), яка передбачала позбавлення волі на строк від 10 до 15 років з конфіскацією майна і заслання на строк до 5 років чи без того, або смертну кару з конфіскацією майна.

✓ **Ізоляція в психіатричних лікарнях**

Найнебезпечніших вільнодумців ізолювали у психіатричних лікарнях, зокрема спеціального типу, що були фактично психіатричними тюрмами. Потрапляли туди також ті, кому ні антирадянщини, ні аморальщини

приписати не вдавалося, а також віруючі з вищою освітою, порушники кордону, учасники виробничих конфліктів. Щоб перетворити здорових людей на психічно хворих, застосовувався цілий набір засобів. «Хворого» дисидента вміщували в середовище вбивць, гвалтівників, параноїків під наглядом «санітара» з карних злочинців. А завершити справу допомагали препарати, що пригнічували волю, психіку, інтелект, пам'ять, емоції. Серед жертв цього психічно-в'язничного терору були генерал Петро Григоренко, математик Леонід Плющ, лікар Микола Плахотнюк. Примусового «лікування» зазнали Зіновій Краківський, Василь Рубан, Йосип Тереля, Михайло Ковтуненко та багато інших. Вчителя Віктора Рафальського катували у психіатричних тюрмах 27 років (1954–1959, 1962–1964, 1967–1987). Загальна кількість в'язнів психлікарень невідома. За підрахунками Леоніда Плюща, у 70-х роках їх в СРСР було близько двох тисяч.

✓ **Застосування адміністративних санкцій:**

звільнення з роботи, виключення з КППС, комсомолу, творчих спілок, вузів й аспірантури, вилучення з видавничих планів і позбавлення права писати й малювати, відмова у захисті і затвердженні захищених дисертацій, забалотування на конкурсах у наукових закладах, оголошення всіляких доган, позбавлення права на професію, позбавлення радянського громадянства та ін.

✓ **Залякування («спеціальні бесіди» в органах КДБ, організація спеціальних «кампаній» в пресі)**

3. Утворення та діяльність Української Гельсінської групи

Погром 1972–1973 рр. примусив учасників руху опору, що залишились на волі, замислитись над оновленням тактики боротьби. Можливості такої зміни з'явилися після підписання у Гельсінкі 1 серпня 1975 р. Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі, невдовзі опублікованого в СРСР. **Уряди 35 держав Європи і Північної Америки зобов'язувались забезпечити дотримання в кожній з країн високих принципів демократії та прав людини.** На думку опозиції, Гельсінський Заключний акт створював умови для громадського контролю за його виконанням. Відтак, 12 травня 1976 р. у Москві на скликаній академіком Андрієм Сахаровим прес-конференції професор Юрій Орлов оголосив про створення Групи сприяння виконанню Гельсінських угод в СРСР з 11 осіб. Під установчим документом поставив свій підпис і генерал Петро Григоренко. Першою з національних груп утворилася українська — 9 листопада 1976 р. - Українська громадська група сприяння виконанню гельсінських угод (усталена її назва: Українська Гельсінська група — УГГ)

Мета організації:

✓ Добиватися того, щоб в основу взаємовідносин особи та держави було покладено принципи Загальної Декларації прав людини (встановлення реальної свободи слова, волевиявлення,

вільного поширення своїх ідей, створення творчих, мистецьких, наукових асоціацій тощо.

✓ Вимагати, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мали обговорювати підсумки Гельсінських угод, Україна була представлена окремою делегацією як суверенна держава – член ООН

✓ Домагатися акредитування в Україні представників зарубіжної преси та створення незалежних прес-агентств для вільного обміну інформацією

✓ Досягнення суверенітету України

✓ Боротьба за звільнення політв'язнів

✓ Ліквідація цензури

Своїм головним завданням Група вважала ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень на території України Загальної Декларації Прав Людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською Народою

Членами засновниками організації були: Олександр Бердник, Петро Григоренко, Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, Оксана Мешко, Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Микола Руденко, Ніна Строката, Олексій Тихий. Очолив групу відомий український поет і прозаїк, колишній секретар парткому СПУ, згодом виключений з КПРС (1974 р.) і СПУ (1975 р.) за «ідеологічні ухили» **Микола Руденко**.

УГГ видавала меморандуми, маніфести, декларації та інформаційні бюлетені. До кінця 1980 р. їх було оприлюднено 30. Підготовлений протягом листопада–грудня і підписаний 6 грудня 1976 р. Меморандум № 1 фактично визначив програму діяльності УГГ. Йшлося, зокрема, про те, що «боротьба за Права Людини не припиниться доти, доки ці Права не стануть щоденною нормою суспільного життя». Викривалися злочини режиму: розкуркулення, голодомор 1933 р., репресії 1937 р., винищення УПА і мирного населення, у тому числі переодягненими «повстанцями» чекістами, русифікація, ігнорування національних прав України, погром УРСР і «шістдесятництва». Пропагувалася правомірність можливого виходу України зі складу СРСР. Констатувалися не лише порушення міжнародних угод і декларацій щодо прав людини, а й власної Конституції та законів, у тому числі з боку КПРС та КДБ. Передбачалося, що «найближче десятиліття стане періодом великих демократичних перетворень в нашій країні».

Підсумки діяльності: Арешти, засудження і заслання фактично припинили діяльність УГГ. Із 37 членів УГГ 23 були на засланні, 6 — позбавлені радянського громадянства і виїхали за кордон, 3 члени групи загинули (О. Тихий, В. Стус, Ю. Литвин). Але УГГ, на відміну від інших гельсінських груп, не оголосила про припинення своєї діяльності. На початку 1988 р. на її основі постала Українська Гельсінська спілка (УГС).

**Тестування до теми: Опозиційний рух в Україні в середині 60-х —
на початку 80-х рр.**

1. Дисиденти – це ...

- А. особи, які протистояли офіційній ідеології та політиці
- Б. представники правлячої еліти
- В. особи, які пішли на співпрацю з правлячим режимом.
- Г. члени спеціального «п'ятого управління» КДБ

2. Вкажіть, які чинники сприяли активізації дисидентського руху у 60-70 рр.:

- А. Ігнорування конституційних прав людини в СРСР
- Б. Репресії проти інакомислячих
- В. Підписання Гельсінського Акту у 1975 р.
- Г. Інтервенція радянських військ в Чехословаччину

3. Якої течії не мав дисидентський рух:

- А. релігійної, Б. терористичної, В. правозахисної, Г. національно-культурницької

4. Вкажіть представників релігійної течії дисидентського руху(3 відповіді):

- А. П. Григоренко, Б. Й. Тереля, В. Г. Вінс, Г. В. Чорновіл, Д. Л. Лук'яненко, Е. В. Романюк

5. Коли в УРСР започатковується «самвидав»:

- А. 1972 р., Б. 1964 р., В. 1980 р., Г. 1968 р.

6. Автор праць «Рецедиви терору», «Лихо з розуму», редактор «Українського вісника», дисидент, член УГС, ініціатор створення Народного Руху України:

- А. І. Драч, Б. Л. Лук'яненко, В. В. Чорновіл, Г. І. Дзюба.

7. Засновником і лідером Української Гельсінської групи був:

- А. М. Руденко, Б. І. Дзюба, В. П. Шелест, Г. В. Стус

8. УГГ була створена:

- А. 9 листопада 1976 р., Б. 12 травня 1976 р., В. 26 квітня 1986 р., Г. 1988 р.

9. Хто з дисидентів в якості покарання був ізольований у психіатричній лікарні(3 відповіді):

- А. П. Григоренко, Б. В. Рафальський, В. І. Дзюба, Г. Й. Тереля, Д. Б. Горинь

10. Автором праці «Інтернаціоналізм чи русифікація» був:

- А. В. Чорновіл, Б. В. Мороз, В. Л. Лук'яненко, Г. І. Дзюба

11. Скільки хвиль арештів відбулося в УРСР протягом 60-80-х рр.:

- А. 3, Б. 5, В. 2, Г. 6

12. Яке основне завдання ставила перед собою УГГ:

- А. Ліквідація цензури
- Б. Домагатися акредитування в Україні представників зарубіжної преси
- В. ознайомлення світової громадськості з фактами порушень на території України Загальної Декларації Прав Людини і гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською Нарадою
- Г. представлення України окремою делегацією на міжнародних заходах.

Тема: Наш край в сер. 60-х – на поч. 80-х рр.

План

1. Хмельниччина в період застою
2. Нетішин у 60-х – 80-х рр.

В др. пол. 60- 70- ті рр. завершується процес індустріалізації Хмельниччини.. В цей період розпочали роботу заводи « Катіон», радіотехнічний, термопластавтоматів у Хмельницькому, «Електроприлад», цементний, кабельний, електротехнічний у Кам'янці-Подільському, цілий ряд заводів та фабрик у Славуті, Шепетівці, Красилові, Теофіполі та ін.. На цьому етапі було завершено формування трьох потужних промислово-транспортних центрів краю: Хмельницького, Кам'янець-Подільського та Шепетівсько-Славутського. Завдяки цьому на частку промисловості в кінці 70-х рр. припадало близько 60 % виробленого в області сукупного продукту. Більша половина населення області проживала в містах. Хмельниччина з індустріально-аграрної перетворилась в індустріально-аграрну область України.

Проте в індустріальному розвитку краю почали накопичуватись чимало проблем та недоліків, зокрема приріст промислової продукції забезпечувався за рахунок екстенсивних методів. Крім того, введення в дію промислових об'єктів розтягувалось на 5 - 7 років, а то й на більший термін. Низькою залишалась фондвіддача. В гонитві за валовими показниками знижувалась якість продукції. На початку 80-х рр. експортні поставки складали тільки 2,2 % в загальному обсязі промислової продукції області.

На частку сільського господарства на початку 70-х рр. припадала третина сукупного продукту та третина зайнятого населення. З кінця 60-х рр. зростають капіталовкладення в агропромисловий комплекс області. До сер. 80-х рр. у сільське господарство краю було вкладено в 3,5 рази більше ніж за період 1953-1965 рр.. Завдяки цьому зросли основні виробничі фонди. Зокрема частка тракторів зросла з 10,5 до 18,5 тис. , комбайнів з 2,8 до 6,2 тис, вантажних автомобілів з 8,7 до 14,5 тис.. Однак, валова продукція сільського господарства лише протягом 1976-1981 рр. зменшилась на 3, виробництво зерна на 9, продаж м'яса державі на 8 відсотків. Серйозною проблемою сільського господарства були втрати сільськогосподарської продукції. Через недосконалу збиральну техніку, відсутність належної кількості переробних підприємств втрати щорічно сягали третини урожаю.

Під впливом незадовільних побутових умов, зниження престижу сільськогосподарської праці значна частина селян переїжджала до міста.. У 1981 р. сільське населення області за рахунок міграції скоротилось на 12, 8 тис. чол., 1982 р. на 18, у 1983 р. на 17, 3, у 1984 р. на 16, 3, 1985 р. на 16, 7 тис. чол. В результаті впливу з села демографічно найбільш активної частки населення досить інтенсивними стають депопуляція та старіння населення.

2. Нетішин у 60-х – 80-х рр.

Нова ера Нетішина розпочалась з прийняттям Міністерством енергетики і електрифікації СРСР рішення від 17 квітня 1975 року № 80 про техніко-економічне розміщення АЕС в Нетішинському пункті Хмельницької області. Акт про вибір майданчика, який визначив і остаточну назву об'єкта - Хмельницька атомна електростанція, був затверджений Постановою Ради Міністрів УРСР від 10 грудня 1975 року № 536. 4 лютого 1977 року Міністерством енергетики і електрифікації СРСР видано Наказ № 46-а "Про початок робіт по будівництву Хмельницької АЕС". Цей документ і став тим важелем, що надав рушійної сили процесу широкомасштабного будівництва. 8 лютого 1978 року Наказом Міністерством енергетики і електрифікації СРСР за № 59 було утворено Управління будівництва Хмельницької атомної електростанції, яке і до сьогодні залишається головною будівельною організацією в місті. Будівництво міста розпочалось в 1977 році.

. В січні 1981 року, як символічний початок будівництва, відбулось виймання першого ковша ґрунту під котлован для фундаменту першого енергоблока, а згодом, у жовтні, закладання першого кубометра бетону фундаментної плити під реактор. У липні 1982 року на будівництві головного корпусу пройдена нульову відмітку. З початком будівництва ХАЕС, статус Нетішина неодноразово змінювався. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 5 травня 1981 року село Нетішин стало селищем міського типу. Згодом, відповідно до Указу Президії Верховної Ради УРСР від 21 серпня 1984 року № 34 було утворено нове місто - Нетішин (на той час районного підпорядкування). 10 грудня 1987 року було здійснено фізичний пуск енергоблока № 1, 22 грудня блок № 1 був включений в мережу і став складовою єдиної енергетичної системи України. Розпочалась підготовка до введення в дію енергоблоків № 2, 3, 4. В 1990 році будівництво енергоблока № 2 ХАЕС було завершено на 95% і проводилась підготовка до пусконаладжувальних робіт, але в цей час Верховною Радою України був прийнятий мораторій на спорудження нових АЕС і введення нових потужностей на уже діючих станціях. Верховна Рада України 21 жовтня 1993 року відмінила мораторій на будівництво атомних електростанцій і тодіж прийняла постанову № 3539-ХІІ відповідно до якої місту було надано статус міста обласного підпорядкування.

Завдання: Підготувати повідомлення про власний населений пункт або район в 60-80-х рр.

Узагальнення знань з теми

Контрольна робота.

Тема: **Україна в період загострення кризи радянської системи(сер.60-х – поч. 80-х рр.)**

Варіант 1

І-ІІ рівень . Тести (6 балів)

1. Петра Шелеста було усунуто від влади у:
А. жовтні 1964 р., Б. січні 1965 р., В. травні 1972 р., Г. квітні 1978 р.
2. Засновником і лідером Української гельсінської групи був:
А. М. Руденко, Б. І Дзюба, В. П. Шелест, Г. В. Стус
3. Установіть відповідність між митцями та характеристиками їх діяльності.
 1. Видатний актор, режисер фільму « Вавилон ХХ»
 2. Видатна українська художниця, учасниця руху шістдесятників
 3. Видатний історик, автор праці « Приєднання чи возз'єднання»
 4. Поетеса – «шістдесятниця», автор віршованого роману « Маруся-Чурай»А. І. Миколайчук, Б. М. Брайчевський, В. Л. Костенко, Г. А. Горська
4. Які явища та процеси характерні для УРСР у другій половині 60-х – першій половині 80-х років?
 1. Надання права союзним республікам самостійно розв'язувати питання внутрішньої політики.
 2. Посилення утисків та репресій щодо інакодумців.
 3. Юридичне оформлення монополії КПРС на політичну владу.
 4. Відмова від директивного планування економіки країни.
 5. Офіційна заборона використання української мови в державних установах.А. 1, 3; Б 2, 3 ;В 2, 5; Г 3, 4
5. Вкажіть характерні риси політики В. Щербицького (3 відповіді):
 - А. Сприяння процесам русифікації та «злиття націй»
 - Б. Підтримував усунення від влади М. Хрущова
 - В. Дозвіл на будівництво мережі АЕС
 - Г. Розробка і прийняття конституції УРСР
 - Д. Відстоював економічні інтереси УРСР
 - Е. Написав працю « Україно наша радянська»
6. Згідно з якою статтею Конституції УРСР за КПРС та КПУ закріплювалась роль « керівної та спрямовуючої сили радянського суспільства»:
А. Ст. 10 , Б. Ст.6, В.Ст 12, Г. ст.20.

ІІІ рівень Дайте визначення поняттям (2 бали):

1. Самвидав
2. Депопуляція

ІV рівень. Дайте розгорнуту відповідь на питання: (4 бали)

1. Причини активізації дисидентського руху в 60-80 рр. та його форми
2. Охарактеризуйте зміни в національній та соціальній структурі населення УРСР в 60-80 рр.

Контрольна робота Тема: **Україна в період загострення кризи радянської системи(сер.60-х – поч.80-х рр.)**

Варіант 2

I-II рівень . Тести (6 балів)

1. Першим секретарем ЦК КПУ у 1972 р. було обрано у:
А. П. Шелеста, Б. М. Підгорного, В. О. Кириченка., Г. В.Щербицького
 2. Л. Брежнєв був обраний першим секретарем ЦК КПРС у:
А. жовтні 1964 р., Б. січні 1965 р., В. травні 1972 р., Г. квітні 1978 р.
 - 3.Встановіть відповідність між видами мистецтва та іменами митців:
1 література, 2 драматичний театр та кіно, 3 живопис, 4 естрадна музика
А. М. Вінграновський, Є. Гуцало, П. Загребельний
Б. Н. Ужвій, І. Миколайчук, А. Роговцева
В. Т. Яблонська, В. Задорожній, В. Полтавець
Г. В. Зінкевич, Н. Яремчук
 4. Укажіть особливості економічного розвитку УРСР у 70-х – першій половині 80-х рр.
 - 1 Промисловість України була частиною єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу.
 - 2 Високі досягнення в сільському господарстві внаслідок реалізації програм механізації, хімізації та меліорації.
 - 3 Упровадження нових технологій, зростання якості продукції важкого машинобудування, яка перевищувала світові стандарти.
 - 4 Створення нових потужностей в атомній електроенергетиці для задоволення потреб сусідніх країн РЕВ.
 - 5 Інтенсифікація використання трудових ресурсів, переорієнтація структури виробництва на високотехнологічні цикли.А 1, 4 Б 2, 3 В 2, 5 Г 3, 4
 - 5.Вкажіть характерні риси політики П. Шелеста (3 відповіді):
А. Сприяння процесам русифікації та «злиття націй»
Б. Підтримував усунення від влади М. Хрущова
В. Дозвіл на будівництво мережі АЕС
Г. Розробка і прийняття конституції УРСР
Д. Відстоював економічні інтереси УРСР
Е. Написав працю « Україно наша радянська»
 - 6.Автор праць: « Рецедиви терору», « Лихо з розуму», редактор « Українського вісника», дисидент, член УГС, ініціатор створення Народного Руху України:
А. І. Драч, Б. Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, І.Дзюба
- III рівень Дайте визначення поняттям (2 бали):**
1. Дисидентський рух
 2. Урбанізація
- IV рівень. Дайте розгорнуту відповідь на питання: (4 бали)**
1. Діяльність Української Гельсінської групи
 2. Розвиток освіти та науки в УРСР у 60-80-х рр.

ВІДПОВІДІ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Відповіді на тести до теми : Внутрішньополітичне становище в Україні в середині 60-х — на початку 80-х рр. XX ст.

1. Г.
2. В.
3. А.
4. В.
5. Б.
6. А.
7. Б,Г,Е.
8. А.
9. Б.
10. Б.
11. А.
12. А,Г,Д.

Відповіді на тести до теми : Розвиток економіки України в середині 60-х — на початку 80-х рр.

1. В.
2. А, Б, Г,Д.
3. Б.
4. В, Г,Д,Є.
5. А,Г.
6. А.
7. А.
8. А, Б, Г.
9. В.
10. А,Б,Г,Д
11. Б,Д
12. Б,Г,Е

Відповіді на тести до теми: Розвиток соціальної сфери України в середині 60-х — на початку 80-х рр.

1. Б.
2. А.
3. В.
4. А,Б,В.
5. А,В.
6. Г.
7. Б.
8. А
9. А,Б,В,Г

10. Г
11. Б,В,Г
12. Б.

Відповіді на тести до теми : Розвиток культури в Україні в середині 60-х — на початку 80-х рр.

1. Б.
2. А,Б,Г.
3. А,Б,В,Г.
4. А.
5. А.1, Б.3, В.2,Г.4
6. А,В,Г.
7. Г.
8. А,Б,Г.
9. А.2, Б.3, В.1, Г.4
10. А.1,Б.2,В.3,Г.4
11. А.2, Б.4, В.3, Г.1
12. А.

Відповіді на тести до теми : Опозиційний рух в Україні в середині 60-х — на початку 80-х рр.

1. А.
2. А,Б,В,Г.
3. Б.
4. Б,В,Е.
5. Б.
6. В.
7. А.
8. А.
9. А,Б,Г.
10. Г.
11. А.
12. В

Відповіді на тести контрольної роботи

Тема: Україна в період загострення кризи радянської системи (сер. 60-х – поч. 80-х рр.)

Варіант 1

1. В.
2. А.
3. А.1, Б.3, В.4, Г.2
4. Б.

- 5. А,В.Г
- 6. Б.

Варіант 2

- 1. Г.
- 2. А.
- 3. А.1, Б.2, В.3, Г.4.
- 4. .А.
- 5. Б,Д,Е.
- 6. В.

Список використаних джерел:

1. Власов В. С. Історія України: комплексне видання / В. С.Власов, С. Кульчицький. — К.: Літера ЛТД, 2014. — 336 с.
2. Гісем О. В. Історія України. 10-11 класи: Наочний довідник / О. Гісем, О. Мартинюк. - К.; Х. - 152 с.
3. Земерова Т. Історія України / Т. Земерова, І. Скирда. — Харків, 2016. — 752 с.
4. Кульчицький С. Історія України: Підруч. для 11 кл. / С. Кульчицький, М. Коваль, Ю. Лебедева. — К.: Освіта, 1999. — 367 с.
5. Магочій П.-Р. Україна: Історія її земель та народів / Павло-Роберт Магочій. — Ужгород, 2012. — 794 с.
6. Нетішин: фотокнига / Ред. Е. Уманцева. — К.: Спалах, 2001
7. Підкова І. З. Довідник з історії України: / І. Підкова, Р. Шуст. - К.: Генеза, 1993.
8. Пометун О. Історія України: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / О. Пометун, Н. Гупан. — Харків: Сиція, 2012. — 336 с.
9. Рибак І. Історія рідного краю ХХ ст.: навчальний посібник/ І. Рибак. — Кам'янець-Подільський, 1997.- 43 с.
10. Турченко Ф. Історія України: 11 кл.: підруч. для загальноосвіт. навч. закл.: проф. рівень / Ф. Турченко. - К.: Генеза, 2011. - 400 с.
11. Турченко Ф. Новітня історія України: Підручник для 11-го кл./ Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко — К.: Генеза, 2000.- 304 с.
12. Україна: політична історія. ХХ - поч. ХХІ ст./ Редрада: В. Литвин та ін. — К., 2007. — 1028 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Практичне заняття

Тема. Повсякденне життя. Моральний стан радянського суспільства.

Завдання:

1. Ознайомтесь з представленими джерелами.
2. Проаналізуйте джерела за змістом і визначте особливості повсякденного життя та морального стану радянського суспільства в 60-80 –ті рр ХХ ст.
3. Напишіть есе на тему «Зміни в житті громадян УРСР в 60-80-ті рр.».

Матеріали до заняття

Джерело 1. Хронікально-документальний серіал «Хроніка надій та ілюзій. Дзеркало історії». Режим доступу: https://www.youtube.com/playlist?list=PLhcYfZkUVxIzFd_XQkh1wohKrYJMssquu (серія на вибір викладача)

Проект

Проект "Дзеркало історії" розповідає про прагнення громадян жити в умовах, наближених до людських. Серіал будується на сюжетах сімдесятирічної радянської кіноперіодики, але їх тематика присвячена взаємовідносинам людей один з одним та суспільством. Серіал нагадає про дивні поняття "громадське харчування" і "дефіцит", розповість про безнадійно програну боротьбу за тверезість, покаже будні і свята "пересічної радянської людини". Серіал про дивовижні дрібниці життя "тієї країни", про надзвичайно кипуче неформальне буття "гомосоветікуса", яке приймало як драматичні, так і комічні форми в залежності від обставин і стану самого суспільства. Командарми і геніальні інженери, космонавти і актори, політичні діячі і їхні опоненти, співаки і талановиті пройдисвіти залишили слід в історії і створили "щось", що перейшло у спадок нашому поколінню. Дякуючи або всупереч цьому "щось" і буде визначатися свідомість наших співвітчизників на багато років наперед.

Джерело 2. Анекдоти періоду «застою»

Джерело: Десятов Д. Використання історичних анекдотів на уроках історії / Д. Десятов.— Х. : Вид. група «Основа», 2010. — 128 с. — (Б-ка журн. «Історія та правознавство». Вип. 3. **Режим доступу:**

В аеропорту «Шереметьєво» репортер бере інтерв'ю у групи італійських туристів:

— Якою є ваша мета перебування в СРСР?

— Ми будемо переймати досвід роботи у сільському господарстві.

— У сільському господарстві???

— Так! Нам про таку організацію справи можна тільки мріяти. Радгосп — це ж просто фантастика! Шефська допомога — це просто грандіозно!!! Орють землю солдати, полють робітники, збирають врожай студенти, перебирають професори, аспіранти, доценти. І все це — безкоштовно. Продавши продукцію, директор радгоспу говорить, що у нього сім мільйонів збитків. І ось фантастика — йому повертають ці гроші. Мама мія! Нам таке й не снилося! — Ви фермери? — Ще б пак! Ми представники італійської мафії!

Запитання • Про які негативні явища в радянському суспільстві йдеться в цьому історичному анекдоті?

Приїжджає житель крайньої Півночі із Москви додому і розповідає: «Кажуть, що у нашій країні все для людини. Так ось я бачив цю людину!»

Запитання 1. Про яку людину йдеться в цьому історичному анекдоті?

2. Який лозунг висміюється в цьому історичному анекдоті?

Де ми будемо закупляти хліб, якщо в США побудують комунізм?

запитують після смерті, куди він бажає потрапити: до раю чи до пекла. — Дайте подивитися. Йому показали: у раю сидять праведники, і янголи їм газету «Правда» читають, а в пеклі веселощі, сміх. — Хочу до пекла. Схопили його й до казана кинули. — Але ж ви мені зовсім інше показували! — А то був наш агітпункт.

Запитання • Як у цьому історичному анекдоті висміюється радянська агітація та пропаганда?

Під час відвідин СРСР американський президент Ніксон запитав Брежнєва, чому радянські робітники не страйкують. Замість відповіді Брежнєв відвіз його на завод і звернувся до робітників:

— Із завтрашнього дня збільшується робочий день! (Бурхливі оплески).

— Кожного десятого будуть вішати! (Бурхливі оплески)

Після того як вщухли оплески, із залу прозвучало запитання: — Мотузку свою приносити чи профком забезпечить?

Запитання • Як цей історичний анекдот пояснює причину відсутності страйків в СРСР?

Під час чергового з'їзду КПРС Брежнєв читає надіслану йому телеграму: «Ось що пишуть нам товариші із Сибіру: «Терміново надішліть два ешелони горілки. Народ проспався й запитує, куди поділи царя-батюшку?»

Запитання • Чому в СРСР особливу увагу приділяли збільшенню випуску горілки?

Мати Брежнєва приїхала до сина в гості, подивилася, як він живе, й розплакалася: «А раптом знову прийдуть червоні?» Завдання • Прокоментуйте цей анекдот.

— Леоніду Іллічу, йдемо до комунізму, а їсти нічого!

— А в дорозі ніхто годувати не обіцяв.

Ніксон запитує Брежнєва: — Як вам вдається організувати планове централізоване постачання в країні таких величезних розмірів? — Все спочатку звозимо до Москви, а звідти самі розвозять.

Запитання • Про які особливості планування та регулювання економіки йдеться в цьому історичному анекдоті?

На екзамені в медінституті професор запитує: — Чий це скелет? — Не знаю. — Чого вас навчали п'ять років?! — Невже Карла Маркса?!

Запитання • Яку роль у підготовці фахівців відігравали такі навчальні дисципліни, як історичний та діалектичний матеріалізм?

У день виборів виборець отримав виборчий бюллетень, але замість того, щоб, не дивлячись, опустити його до виборчої скриньки, почав читати прізвище єдиного кандидата. — Що ви робите? — грізно запитав його наглядач у штатському. — Хочу дізнатися, за кого я голосую. — А ви хіба не знаєте, що вибори таємні?!

Запитання • Як у цьому історичному анекдоті народ висміяв особливості проведення виборів в СРСР?

У ГУМі (найбільший в СРСР універсальний магазин) загубилася дитина. Міліціонер її втішає:

— Нічого, зараз оголосимо по радіо, і твої батьки знайдуться.

— Оголосить, будь ласка, по «Бі-Бі-Сі» — мої батьки іншого радіо не слухають.

Запитання 1. Чому радянські спецслужби перешкоджали радіоефіру іноземного радіо? 2. З якою метою населення СРСР слухало випуски новин іноземного радіо?

Вмикає чоловік телевізор. На першому каналі виступає Леонід Ілліч Брежнєв. Він перемикає на другий: знову Брежнєв. Третій вмикає — знову Брежнєв. Він на четвертий, а звідти полковник КДБ з екран погрожує кулаком і говорить: «Ти в мене доперемикаєшся...»

Запитання 1. Яку роль відігравало телебачення в суспільному житті? 2. У чому полягає суть анекдоту?

Джерело: Десятов Д. Використання історичних анекдотів на уроках історії / Д. Десятов.— Х. : Вид. група «Основа», 2010. — 128 с. — (Б-ка журн. «Історія та правознавство»). Вип. 3.
http://ppko-koippo.edukit.kr.ua/Files/downloads/desyatov_d_1_vikoristannya_istorichnih_anekdotiv_na_urokah_i.pdf

Джерело 3. Текст.

Повсякденне життя

Джерело: Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геець та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. — К. : Ніка-Центр, 2011. — Т. 2. — 608 с.. — **Режим доступу** . - <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-573-8/65.pdf>

В українському соціумі існувала диспропорція між ресурсами товарів для населення і грошовими доходами громадян, причиною чого стало передусім недорозвиненість легкої та харчової промисловості. Попри спроби республіки збільшити товарооборот, залишки грошей у населення накопичувалися швидкими темпами, провокуючи незадоволення платоспроможного попиту, передусім на непродовольчі товари. Вже у 1965 р. окремі українські керівники демонстрували розуміння ситуації, що склалася, а саме — структурних змін на шляху перетворення радянського соціуму на споживацьке суспільство. Приміром, заступник голови Держплану УРСР М.Махія дорікав Держплану СРСР, що той без причин закладає структуру товарообігу на рівні 1950-х рр., не враховуючи значне зростання доходів громадян.

Проблема товарів народного споживання чітко постала в свідомості радянських керівників у першій половині 1970-х рр., коли було ухвалено

низку рішень з прискореного розвитку галузей промисловості групи Б. Утім, попри інтенсивні заходи, відразу наростити випуск продукції на морально застарілому обладнанні, без належного і вчасного отримання сировини було важко. Радянські люди завжди відчували нестачу товарів повсякденного та довготривалого попиту, які б мали належну якість і при цьому існували в широкому виборі. Достатнього рівня сягнула забезпеченість крамниць продовольчими товарами. У кожному магазині був перелік товарів, завжди доступний для купівлі, – борошно I та II гатунку, хліб, рис, манна, перлова та пшенична крупи, маргарин, топлені жири, сало, варені ковбаси, свіжоморожена риба, плодоовочеві та рибні консерви, олія, цукор, кондитерські та макаронні вироби тощо.

З середини 1970-х рр. почали відчуватися перші перебої з постачання м'яса та м'ясних виробів. Якісне і недороге м'ясо та ще й без черги – ідеал, майже недосяжний у брежнєвську епоху. У закладах громадського харчування запроваджено «рибні дні», а державна торгівля м'ясом та ковбасними виробами у деяких містах здійснювалася лише вранці та ввечері. Створювалися спеціальні комісійні магазини для продажу м'яса, постійно вівся моніторинг цін на колгоспних ринках, про що надходили звіти в ЦК КПУ (однак, попри підвищений попит, ціни протягом другої половини 1970-х – початку 1980-х рр. суттєво не різнилися). Населення, що мало присадибні ділянки, вирощувало худобу та птицю самостійно, при цьому для годівлі часто скуповуючи в магазинах дешеві хлібопродукти.

На початку 1980-х рр. через загальний спад у сільському господарстві ситуація з постачанням продуктів харчування погіршилася. Почалися перебої з надходженням свіжих овочів. На 1982 р. торгівля молоком і молочними продуктами здійснювалася лише в мінімальних розмірах і лише пониженої жирності, а тваринне масло навіть у великих містах і промислових центрах продавалося протягом 1–2 годин на день і лише по 200–300 г в одні руки. В основних промислових областях змушені були встановити лімітні години протягом дня, коли у магазинах державної роздрібної торгівлі можна було дістати м'ясо, варені ковбаси, тваринне масло, до решти областей ці продукти практично не доходили. Масло, наприклад, можна було побачити лише в закритих установах – партійних їдальнях, ресторанах, лікарнях, санаторіях, школах і дитячих садочках. Таке становище зберігалось практично до 1985 р. і стало хронічним. Проблема забезпечення маслом і молочними продуктами була настільки гострою, що республіканські керманічі, готуючись до проведення обласних партійних конференцій і виборів до Верховної Ради СРСР у 1984 р., подбали передусім про виділення в разовому порядку областям 1250 т тваринного масла для забезпечення постачання населення.

Порівняльна таблиця продажу харчів у Києві в буденні та передсвяткові дні свідчить, що до святкового кошика радянської людини входили м'ясо,

птиця, ковбасні вироби, жива чи заморожена риба, оселедці, торти та тістечка, попит на які перед святами підвищувався у 2–3 рази. Утім, уже 1985 р. ця різниця практично нівелювалася: у певному сенсі в Києві завжди був передсвятковий ажіотаж, адже міська торговельна мережа забезпечували товарами всі навколишні області. Пересічний радянський громадянин, на середину 1980-х рр., маючи легковий автомобіль і достатній заробіток, цілком міг собі дозволити раз на місяць їздити за покупками в київські магазини. Через відносно незбалансоване продуктове забезпечення структура харчування у розрахунку на душу населення не вповні відповідала раціональним нормам. Наприклад, у 1979 р. кожен радянський громадянин у середньому недоотримував м'ясних і молочних продуктів, овочів та яєць, натомість надуживав хлібопродукти, картоплю та цукор.

Пам'ятними для доби застою стала середина 1980-х рр., коли почалася боротьба проти алкоголізму. Держава мала всі підстави для турботи: у 1985 р. у середньому один житель України на покупку алкоголю витрачав 127 руб., а на придбання, наприклад, друкованої продукції – 17 руб., спортивних товарів – 3 руб. 118 У 1985 р. кількість підприємств торгівлі та громадського харчування, які торгували спиртними напоями, скоротилася майже на 40%. Торгівля спиртними напоями була заборонена у 22% сільських населених пунктах, що мали магазини. У Ворошиловградській області, приміром, у більш ніж 40% магазинах торгівля спиртним проводилася дві години з 17 до 19. Різне зменшення продажу алкоголю призводило до того, що виникали значні черги за купівлею горілки до відкриття магазину й особливо наприкінці продажу, а також у п'ятницю та суботу, де торгівля у неділю була заборонена. Наприклад, у с. Верховцево Дніпропетровської області перед відкриттям магазинів були черги до 170 осіб, за дві години до закриття – 300 осіб. Люди виїздили за алкоголем до інших областей, купували напої «про запас», що створювало передумови для спекуляцій, а найголовніше – почали займатися самогоніварінням. Дії держави у відповідь (наприклад, суттєве підвищення ціни на дріжджі) успіху не мали.

Крім закладів державної торгівлі, придбати товари можна було в комісійних магазинах та на колгоспних ринках. Щоправда, ціни там суттєво різнилися. Якщо державна роздрібна ціна у 1982 р. за кілограм яловичини становила 1,9 руб., то на колгоспних ринках Києва – 4,5 руб.; свинина – 2 і 5 руб. відповідно; сало свине – 2,3 і 4,5 руб.; десяток яєць – 80 коп. і 1,25 руб.; картопля – 12 і 40 коп.; цибуля зелена – 50 коп. і 1,2 руб.; морква – 25 коп. і 1,6 руб.; редис – 40 і 90 коп.; часник – 1,60 і 3,9 руб. за кілограм.

Починаючи з 1970-х рр. одяг та їжа – ці базові потреби людини – перестали бути головною турботою радянських громадян, адже радянська влада вже протягом певного часу цілком вдовольняла принаймні їхні кількісні виміри. Свідомість радянської людини перелаштовувалася від бажання

просто «жити» до потреби «жити добре». Чи не вперше соціум почали турбувати проблеми комфортного облаштування житла, модного одягу, харчових делікатесів, побутової техніки. Останнє – ідея, що хатню роботу можна виконувати за допомогою техніки, а не вручну, і що така техніка може бути доступною для кожної родини – теж одне з виняткових явищ, яке привніс брежнєвський період.

На середину 1970-х рр. перестали бути одиничними холодильники, чорно-білі телевізори, м'ясорубки, праски, окремі види меблів. З товарів престижу вони перетворилися на буденні речі, особливо після значного зниження на них роздрібних цін у 1978 р., завдяки чому продаж холодильників («Днепр», «Донбасс», «Саратов») зріс у 2 рази; чорно-білих телевізорів («Весна», «Таурас», «Славутич», «Берёзка») – в 1,7 раза. Залишалися важкодоступними, дорогими і престижними кольорові телевізори «Електрон», «Радуга», «Рубин». Обстеження тривалості користування побутовою технікою, проведене у 1972–1973 рр., показало, що більше половини її було придбано в останні 5 років, для колгоспників цей показник підвищувався до 60–80%. Особливою новинкою для мешканців села були телевізори, холодильники, пральні машини. Якщо ж порівнювати сім'ї за рівнем доходу та забезпеченістю їх побутовою технікою, то певним предметом розкоші залишалися холодильники та пилососи, причому кардинально відрізнялася їх кількість у робітників та службовців і колгоспників. На 100 сімей робітників і службовців з середньодушовим сукупним доходом менше 50 руб. холодильників було 37, пилососів – 8 (у колгоспників 3 та жодного відповідно), на 100 сімей робітників і службовців з доходом більше 100 руб. було 60 холодильників і 27 пилососів (у колгоспників 11 і 2).

Рівень забезпеченості населення побутовою технікою різнився залежно від економічних районів республіки. Найкраще жили мешканці промислово розвинутого Донецько-Придніпровського району й усіх південних областей, натомість наявність таких предметів у робітників, службовців і колгоспників областей Південно-Західного району була нижче середнього рівня в республіці. Іншим символом сімейного достатку брежнєвської епохи став автомобіль. Поряд з побутовою технікою автомобіль кардинально перелаштовував повсякденний побут. Передусім змінилося ставлення до авто: він уже не був лише ознакою службового привілею («Победа», «Волга»), а перетворився на зручний засіб пересування («Лада», «Запорожець», «Москвич»). Тож майже кожен чоловік хотів володіти легковим автомобілем. Якщо на середину 1960-х рр. власників приватних автомобілів налічувалося лише 200 тис. осіб, то у подальшому ця цифра поступово зростала. Типовий розподіл на право придбати індивідуальну машину на перше місце ставив керівництво, за ним слідував заслужений раціоналізатор чи кваліфікований

працівник зі стажем роботи більше 10 років, потім звичайний робітник чи службовець.

Брежнєвська доба – це час, коли радянські громадяни покидали бараки, гурто- житки і комуналки та переселялися до власних квартир. Власне житло радянської сім'ї могло перебувати в індивідуальній, кооперативній чи державній власності, при цьому в кожному з цих випадків вважалося своїм. Самотні робітники та службовці, а також молоді сім'ї найчастіше проживали в гуртожитках. За символічну плату (робітник, який проживав у гуртожитку робітничого селища платив 2,80 руб. на місяць у 1966 р. при зарплаті 90 руб. 125) якість житлових умов залишала бажати кращого. Найбажанішим способом стати власником житла у брежнєвський час було отримати державну квартиру. Протягом усієї епохи будівництво житлового фонду велося швидкими темпами, втім, недостатніми для повного задоволення потреб громадян. Наприклад, керівники Чернівецької області писали до Києва, що ви- ділених на житлове будівництво коштів у 1971 р. вистачить лише на закінчення перехідних об'єктів, будівництво яких уже розпочато 1970 р., гуртожитків профтехучилищ і ремонтно-будівельної організації, будинок готельного типу для молодих сімей. У той же час у черзі на одержання житлової площі перебувало 9072 сімей, з яких пільгових категорій – інвалідів війни та сімей загиблих – 178, демобілізованих офіцерів – 68, хворих відкритою формою туберкульозу – 57126. Станом на 1980 р. в Україні на квартирному обліку перебувало 1,4 млн сімей, до 1986 р. ця кількість зросла до 1,7 млн. У першій половині 1980-х рр. через збільшення бажаючих отримати державну квартиру житлове забезпечення дещо погіршилося. Щорічно на 100 сімей усіх пільговиків надавалося 17–28 квартир, на 100 багато- дітних сімей і матерів-одиначок – 10–22. Ще гіршою ситуація була із забезпеченням житла молодят, які, як правило, чекали своєї черги 10–16 років. За роки одинадцятої п'ятирічки останнім на 100 сімей щорічно надавали лише 6–9 квартир.

Утім, у радянський час квартирне питання полягало не в тому, отримати чи ні, а в тому, як швидко це можна зробити. Кооперативи для будівництва квартир організовувалися при міських і район- них житлових управліннях, у міських і районних відділах комунального господар- ства виконкомів місцевих рад, а також при підприємствах, установах та організаціях. Зазвичай багатокімнатний кооперативний будинок будувався коштом членів кооперативу за допомогою державного кредиту. В подальшому до квартирної плати власникові кооперативної квартири щомісяця додавався рахунок на погашення позики. Приміром, якщо середня плата за однокімнатну державну квартиру у 1977 р. становила 6,05 руб., то за кооперативну разом з позичкою – 21,87 руб. В Україні існували обмежені ліміти на житлово-кооперативне будівництво, однак кількість бажаючих вступити в кооперативи постійно

зростала. Тому існували чіткі критерії того, хто міг стати членом кооперативу – особи, які досягли 18-літнього віку, постійно проживали та прописані на території даного міста чи селища і потребували покращення житлових умов.

На початок 1970-х рр. організація житлово-будівельних кооперативів в Україні набула широкого розвитку. На 1971 р. вже було побудовано більше 2 тис. будинків загальною житловою площею понад 8 млн кв. м, де проживало 150 тис. сімей і понад 100 тис. перебувало на обліку для вступу в кооператив. Через шість років кількість кооперативних будинків збільшилася вдвічі, у яких вже проживало 1 млн осіб. Утім, через побільшання черг на житло, збільшилась і кількість бажаючих побудувати кооперативну квартиру – на 1980 р. таких налічувалося 191,5 тис. сімей. На відміну від міст, рух за будівництво кооперативного житла у сільській місцевості не набув популярності, тут громадяни воліли вкладати гроші в індивідуальний будинок з присадибною ділянкою. Якщо якість і кількість житла могла бути цілком задовільною, то комунальне будівництво відбувалося значно нижчими темпами. Диспропорція між житловим та комунальним будівництвом призводила до того, що нові будинки й окремі міські мікрорайони залишалися без водопроводу, каналізації й інженерних мереж. Як зазначалось у звітах, поточний і капітальний ремонт житлового фонду й об'єктів комунального господарства провадився несвоєчасно та неякісно, ліфти, внутрішні системи опалення і водопроводу експлуатувалися незадовільно, територія значної кількості будинково-двокошів і місця загального користування – садиби, сходові клітки, вестибюлі – утримувалися в антисанітарному стані. У 1967 р. житловий фонд місцевих рад був устаткований водопроводом лише на 77%, каналізацією – на 75%, центральним опаленням – на 53%, ваннами або душами – на 49%, щоправда, за три роки ситуація суттєво покращилася.

Підвищений попит на послуги створював жителям міст привілейоване становище. На середину 1960-х рр. система побутових послуг була розвинена надзвичайно слабо. Приміром, у 1966 р. в Україні у двох третинах наявних на той час сільських населених пунктах не було лазень і перукарень, у більше половини – майстерень побутового обслуговування. Подібною була ситуація і в містах: половина з них не мала лазень і перукарень, більше двох третин – пралень. Утім, навіть підприємства, що існували, орієнтували свою роботу на державні замовлення, а не на індивідуальні послуги населенню – у 1967 р. лише 21% виконаної міськими пральнями роботи становили замовлення від населення, у деяких областях (Черкаській, Хмельницькій, Херсонській, Сумській, Вінницькій) цей показник не перевищував 10%. Пральні у сільських населених пунктах взагалі практично не виконували індивідуальних замовлень. Слабо була розвинута система готелів. З часом жити у місті ставало все комфортніше, у той час як на селі ситуація

покращувалася повільно. І найгіршою вона була в малих селах з населенням менше 100 осіб: ще на середину 1980-х рр. 90% населення, що там проживало, не мало на території села ні шкіл, ні дитячих садочків, ні медпунктів, ні закладів громадського харчування, ні будинків побуту та відділень зв'язку. Фактично єдине, на що міг розраховувати селянин, – на невеличкий магазин.

Нестача якісних товарів і послуг, відсутність широкого вибору провокувала особливий тип стосунків «продавець/покупець», що виходили далеко за межі економічних мотивів. Продавець завжди стояв на щабель вище – з ним шукали знайомств, йому пропонували гроші та послуги, він завжди контролював ситуацію фізичного доступу до товару та вибору. Продавець був соціальним бар'єром між товаром і покупцем, що, по суті, дублювало систему просторової організації радянської торгівлі, коли прилавок чи скляна вітрина обмежували фізичний доступ покупця до товару: на товар можна було лише дивитися як на соціально бажаний об'єкт, але у жодному разі не торкатися руками. Врешті, якщо дефіцит слугував засобом соціальної градації, радянська торгівля з необхідності повинна була мати прилавок. Форма супермаркету, салону – незвичний і психологічно небуденний для радянської людини спосіб стосунку з речами. Тому такими елітними вважалися, приміром, відкриті в середині 1970-х рр. фірмовий магазин «Взуття» у Києві на бульварі ім. Лесі України чи спеціалізований магазин фірми «Меблі», що містив виставкові зали. Влада, яку продавець мав над покупцем, часто породжувала зловживання з боку перших. Наприклад, у 1976 р. під час розгляду фактів завищення цін на послуги на 2500 підрозділах служби побуту було виявлено 77,6 тис. випадків порушення цін і тарифів. У перукарнях, фотоательє, майстернях з ремонту годинників, взуття, ательє і майстернях з пошиття одягу обраховування громадян не були рідкістю. Багато підприємств продовжували реалізацію масової продукції (швейні вироби, головні убори, взуття) за цінами, встановленими на вироби за індивідуальним замовленням. Обраховували також шляхом неправомірних надбавок за терміновість чи виїзне обслуговування для сільського населення. Внаслідок цього працівники служби побуту отримували надвисоку заробітну плату. Як, наприклад, у фотоательє Хмельницького міськпобуткомбінату заробітна плата фотографів була 360–380 руб., в окремі місяці – до 700 руб., тоді як зазвичай середній їх заробіток становив 80–160 руб.

Утім, отримання неформальних прибутків було не лише привілеєм долучених до систем розподілу осіб. Розтрата та розкрадання були, мабуть, найневід'ємнішою складовою повсякденного життя. «Недолив, усушка, утруска» – слова знайомі і близькі кожному радянському громадянину. Фундаментальний злам параметрів радянської повсякденності можна визначити у такий спосіб: якщо за сталінських часів нічним жахом

пересічного радянського громадянина було НКВД, то у брежнєвський – ОБХСС («Отдел по борьбе с хищениями социалистической собственности»). Майнові злочини становили основний фактор зростання загального рівня злочинності у країні. Найпоширеніші майнові злочини були скоєні в системі споживчої кооперації, будівельних організаціях, на транспорті, найбільше дрібних крадіжок спостерігалось у харчовій, м'ясо-молочній, легкій промисловості. Загалом в Україні серед усіх видів злочинів судимість за розкрадання у великих розмірах (на 10,5%) і спекуляцію (на 15,8%) зростала найшвидшими темпами.

Масового характеру в соціумі набули дрібні крадіжки, вони носили сталий та систематичний характер. Наприклад, на початку 1970-х рр. у київському кафе та ресторані «Столичний» за рахунок порушення технології приготування блюд щоденно (!) розкрадалось 580–630 руб., які розподілялися між офіціантками, контролерами, касирами та завідуючою. Дрібні крадіжки були неодмінним елементом повсякденного життя колгоспів та радгоспів, учасниками яких були практично всі працівники – комбайнери, водії, конюхи, трактористи тощо. Крали передусім сільськогосподарську продукцію та корми – зерно, сіно, овочі та фрукти, корм, що потім використовували у власному господарстві для харчування та годівлі худоби. Можливість майнових зловживань та отримання додаткових прибутків впливала на престижність тієї чи іншої професії у радянському соціумі брежнєвської доби. Завідуючий магазином чи складом, комірник, начальник відділу постачання, головний чи старший бухгалтер, експедитор – ось далеко не повний перелік професій, офіційна заробітна плата на яких була занизькою і які, попри це, користувалися шаленою популярністю серед населення. Для батьків записати дитину до харчового чи торговельного технікуму фактично означало забезпечити їй сите майбутнє.

Праця у легкій і харчовій промисловості забезпечувала близькість до «дефіциту». «Дефіцит» та «імпорт» – два культи радянського соціуму брежнєвської епохи. Наявність у сім'ї продуктів обох цих категорій свідчило не лише про матеріальний достаток, а й про соціальний престиж. Цитрусові, шпроти, натуральна кава, червона ікра, дунайський оселедець, майонез, «Київський торт», «Московська ковбаса», мотоцикл «Ява», касетний портативний магнітофон, джинси, поліетиленовий пакет, чоботи-«чулок» – це брежнєвські символи статусної ієрархії, а не просто матеріальні речі, які можна купити за гроші. Дефіцит та імпорт зазвичай купували на «чорному ринку». У 1972 р. щодо всієї вартості покупок у громадян покупки на «чорному ринку» у робітників і службовців становили 54%, у колгоспників – 65%. Хоч асортимент придбаних товарів був абсолютно різний: робітники найбільше витрачалися на модні якісні речі, дбаючи про свій зовнішній вигляд, – одяг, трикотажні вироби, взуття. Колгоспників, яких мода цікавила

мало, дбали про покупку дефіцитних будівельних матеріалів. Дефіцит – за своєю природою явище економічне як нестача певних товарів у продажу, що породжує на них підвищений попит, – був потужним чинником соціальної стратифікації у радянському суспільстві.

Доступ до дефіцитних речей структурував населення на окремі групи у двох категоріях: за родом занять – професійний параметр і за місцем проживання – географічний параметр. До найзабезпеченіших дефіцитними товарами належала партійно-радянська номенклатура, найвищі прошарки інтелігенції, які постійно отримували «пайки» поза системою відкритої торгівлі. «Пайкове» забезпечення було ознакою їх соціального статусу, привілеєм, не доступним для інших соціальних груп. Для цих категорій населення був відкритий «чорний хід» магазину чи продуктової бази – одного із символів епохи застою, – саме вони могли першими відбирати найкращий товар. Упривілейованими були всі професії, що тією чи іншою мірою долучалися до системи продажу та розподілу товарів, – працівники торгівлі, баз, складів, організацій постачання тощо. Всі інші громадяни шукали знайомства, щоб отримати бажаний товар, за який додатково розплачувалися передусім взаємною послугою.

Соціальна стратифікація у доступі до дефіцитних товарів відповідно до місця проживання складалася таким чином: жителі столиці (Києва); жителі значимих за своїм виробничим потенціалом міст (Донецьк, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Севастополь, Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Кременчук, Комсомольськ, міста курортної зони тощо); жителі інших обласних центрів та містечок; сільські жителі. Найзабезпеченіший всіма видами продукції був Київ. Київські магазини не лише забезпечували корінних жителів, а й слугували кінцевим пунктом періодичних поїздок приміського населення, жителів сусідніх областей, приїжджих у відрядження тощо. Після Києва пріоритетом у забезпеченні продукцією користувалися великі промислові міста та дещо меншою мірою зони курортного відпочинку. Фактів перерозподілу ресурсів на їх користь цілком достатньо. Приміром, у 1976 р., коли починалися перші перебої з м'ясом та м'ясними продуктами, перевірка міст Дніпропетровська, Запоріжжя, Харкова, Донецька, Макіївки, Ворошиловграда, Сум, Конотопа, Кіровограда, Олександрії, Тернополя і Вінниці показала, що лише перших чотирьох магазини були забезпечені яловичиною та свининою, в інших – передусім яловичина і то не протягом цілого дня.

Попри хронічну нестачу окремих продуктів харчування, ціни на них зростали дуже повільно. З другої половини 1970-х рр. було суттєво підвищено ціни на предмети розкоші – хутро, шовкові тканини, килими, вироби з кришталю, делікатесні сорти риб і морепродуктів, деякі горілчані та імпортовані спиртні напої. І метою такого заходу було не перетворення цих

речей на малодоступні за ціною, а викачування грошової маси у населення, що за наявності предметів розкоші у вільному продажу цілком могло їх собі дозволити. Утім, до регулювання цін з економічних мотивів радянська держава вдавалася нечасто. Ціни на товар були радше соціальною категорією, а їх незмінність забезпечувала почуття суспільної стабільності і психологічного комфорту радянських людей. Наприклад, діючи у 1976 р. ціни на 99% продовольчих і 92% непродовольчих товарів не мінялися протягом останніх десяти і більше років (зокрема, на хліб і хлібобулочні вироби, м'ясо, переважну частину рибної продукції, масло, жири, маргарин, яйця, муку, цукор, бавовняні та шерстяні тканини, швейні, трикотажні та панчішно-шкарпеткові вироби). З 1928 р. стабільними залишалися тарифи на житло і комунальні послуги, на проїзд у трамваях (3 коп.), тролейбусах (4 коп.) і метро (5 коп.). Звичка до стабільних цін була настільки закорінена в свідомості радянських громадян, що навіть чутки про їх підвищення на окремі товари могли спровокувати нечувані черги та масове скуповування, хай навіть і дуже дорогих речей (як, приміром, було з ювелірними виробами у 1976 р.).

Черга – неодмінний соціальний елемент доби застою. Черга у радянському соціумі існувала у двох вимірах: фізичному (черги у магазинах на придбання харчових продуктів, деяких непродовольчих товарів, отримання послуг) і віртуальному (списки на отримання житла, на право придбання автомобіля та побутової техніки). Кожен радянський громадянин одночасно і постійно протягом життя перебував у кількох чергах, фактично завжди існуючи в стані очікування.

Вибіркове обстеження затрат часу на ведення домашнього господарства, проведене у березні 1977 р., виявило, що якщо 32% часу робочого дня витрачалося на роботу, 4% – на пересування до місця роботи і назад, то значна частина іншого часу – на покупку товарів, отримання послуг і хатню роботу. При цьому спостерігалася виразна гендерна нерівність, типова для радянської сім'ї. Якщо чоловік витрачав 0,7% свого часу в робочий день на покупку продовольчих товарів, 0,1% – на покупку непродовольчих і 2% – на домашню роботу, то жінка відповідно 2%, 0,5% і 11%, що відбувалося за рахунок зменшення часу відпочинку для жінок. Як бачимо, вироблений західною історіографією концепт «подвійного тягара» (обов'язок заробляти гроші та дбати про дім) у статусі жінки в радянському соціумі залишався справедливим і для брежнєвської епохи. Враховуючи також той факт, що більша половина обстежених на добу витрачала 15–30 хвилин на стоянні в чергах у продовольчих магазинах та на отримання послуг (з ремонту та пошиття одягу і взуття, ремонту та виготовлення меблів, побутових приладів, культтоварів), то радянська черга – переважно жіноче явище. Особливості жіночої психології та комунікації перетворювали чергу в

радянському соціумі з економічного явища (ознака підвищеного попиту на певні види продукції) на соціальний колективний феномен неформальних каналів поширення інформації та засобів формування суспільних настроїв.

Матеріальне благополуччя радянських громадян у брежнєвський час зростало. Динаміка грошових доходів і видатків населення за дев'яту п'ятирічку свідчить, що основну їх частку займали зарплата, доходи від підсобних господарств і колгоспів. Підвищення у 1972 р. стипендії студентам вишів зумовило зростання цього виду доходів. Також з кожним роком зростала частка пенсій і грошової допомоги через збільшення кількості пенсіонерів і категорій громадян, яку на таку допомогу могли претендувати. Іншими джерелами доходів були виграші в лотереї та за позиками, погашення облігацій, страхові відшкодування, продаж речей та автомобілів через комісійні магазини. Щодо видатків, то лєвова їх частина йшла на покупку товарів (75–80%), порівняно дешево коштували послуги (8–9%), серед них найшвидшими темпами зростали оплата побутових послуг – пральня, лазня, перукарня, фото (на 92%), на путівки в санаторії, пансіонати, будинки відпочинку (в 2,7 раза). Значна кількість доходів фактично не реалізовувалася, а накопичувалася на вкладах в ощадкасах (з 2,8% у 1965 р. до 5,7% у 1975 р.).

Основним показником зростання благополуччя населення було підвищення заробітної плати, що при загалом стабільних цінах означало реальне підвищення купівельної спроможності. Якщо станом на 1968 р. ще 21,7% робітників і службовців отримували платню менше 70 руб., то на 1976 р. їх налічувалося лише 9,6%. У той же час частка працівників із зарплатою 130–180 руб. зросла у 1,7 раза, із зарплатою 180–200 руб. – у 2,6 раза. Хоча загалом частка робітників і службовців, які отримували надвисокі заробітки більше 400 руб., була незначною, відносна їх кількість збільшувалася суттєво (від 0,2% у 1968 р. до 0,5% у 1976 р.). Найзабезпеченішими фінансово були працівники промисловості (протягом 1965–1985 рр. їх середньомісячна заробітна плата зросла у 2 рази із 105 до 201 руб.), будівництва, науки та наукового обслуговування, апарату органів державного та господарського управління. Дещо відставала заробітна плата робітників невиробничих сфер – торгівлі, громадського харчування, охорони здоров'я, освіти (приблизно від 70 руб. у 1965 р. до 130 руб. у 1985 р.), що, втім, для перших частково компенсувалося близькістю до систем розподілу матеріальних благ.

Постійно підвищувалася зарплата колгоспників, утім, вони залишалися найменш забезпеченою категорією населення серед всіх працюючих. Станом на 1 квітня 1980 р. 2116 (30%) колгоспів оплачували працю своїм робітникам нижче діючих тарифних ставок у радгоспах (тобто менше 70 руб. на місяць), зокрема, у 609 колгоспах оплата праці була нижче 60 руб. місячно. Серед союзних республік Україна посідала одне з останніх місць за рівнем оплати

праці колгоспників. В оплаті праці робітників, службовців, працівників колгоспів і радгоспів спостерігалися суттєві регіональні відмінності. Серед робітників промисловості найвищий рівень середньомісячної оплати праці у другій половині 1970-х рр. був у Ворошиловградській (202 руб.), Донецькій (202 руб.), Дніпропетровській (173 руб.) областях. У радгоспах найбільше платили в Кримській (137 руб.), Запорізькій (128 руб.) і Харківській (127 руб.) областях, найменше – у Рівненській (84 руб.). Подібна система помітна і в оплаті праці колгоспників: найменш забезпеченими були працівники західних областей (Волинська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська – до 70 руб.), найбільше отримували у східному та південному регіонах (Донецькій, Херсонській, Кримській областях – 127–134 руб.).

Тенденції зростання матеріального благополуччя були характерними і для пенсіонерів, хоча суми пенсій були, безперечно, нижчими від заробітної плати. У 1967 р. сума середньомісячної пенсії за віком становила 52,7 руб. Утім, для різних категорій осіб розмір пенсії суттєво відрізнявся: за окремими тарифами платили пенсіонерам-військовослужбовцям, пенсіонерам «громадянської та імперіалістичної воєн», персональним пенсіонерам місцевого, республіканського та союзного значення. Середньомісячний розмір пенсії у 1967 р. інваліда I групи становив 68,6 руб., інваліда II групи – 49,6 руб., пенсіонера – колишнього голови колгоспу, спеціаліста, механізатора – 37,4 руб., у той час як персональний пенсіонер республіканського значення отримував 72,9 руб., союзного – 92,7 руб.

З 1965 р. після прийняття рішення про призначення пенсій колгоспникам, різко збільшилася категорія населення пенсіонерів-колишніх колгоспників, що отримували грошову допомогу за віком. Якщо у 1965 р. таких було близько 40 тис. осіб, то на 1966 р. – вже 2 млн 150 тис., середньомісячна пенсія яких становила 12,4 руб. Загалом не набагато вищою була пенсія колгоспникам за втратою працездатності: інвалід I групи отримував 15,5 руб., II групи – 12,6 руб. З часом пенсії колгоспникам зростали, хоча так ніколи і не досягли рівня робітників і службовців. У суспільстві існувала, хоча й не надто поширена, практика призначення персональних пенсіонерів-колгоспників, однак за їх матеріальний добробут дбала не держава, а безпосередньо колгоспи. Рішення приймалося загальними зборами колгоспу, а гроші виплачувалися з його суспільних фондів.

У 1972 р. сукупний дохід за рік сім'ї робітників і службовців промисловості становив 3365 руб., робітників і службовців сільського господарства – 3055 руб., сім'ї колгоспників – 2441 руб. Якщо видатки на харчування всіх груп населення були приблизно однаковими, то колгоспники набагато менше витрачали на придбання непродовольчих товарів та культурно-побутові потреби, що призводило до збільшення грошових

накопичень на руках та ощадкнижках. Сім'ї колгоспників майже у 2 рази менше порівняно з робітниками промисловості купували трикотажних виробів, взуття, меблів та господарсько-побутових товарів, у 8 разів менше витрачали на путівки в санаторії та будинки відпочинку, у 13 разів менше на лазні, пральні, перукарні, у 3 рази – на транспорт для особистих потреб. Обстеження у 1979 р. бюджетів 410 сімей пенсіонерів, у складі сім'ї яких не було осіб працездатного віку, встановило, що середній сукупний дохід на сім'ю пенсіонерів з робітників та службовців становив 1066 руб., а з колгоспників – 1281 руб.

Попри суттєву різницю в призначених пенсіях (71 руб. для колишніх робітників та службовців і 33,8 руб. для колгоспників), пенсіонери-колгоспники мали більше за рахунок особистих підсобних господарств, з яких вони отримували харчові продукти та вирощували продукти на продаж. Основна стаття видатків пенсіонерів становила харчування. У середньому на члена сім'ї пенсіонери в місяць витрачали на харчування 42–43 руб. При цьому колишні колгоспники знаходилися у цьому випадку в привілейованому становищі, бо абсолютну більшість харчів отримували від домашнього господарства (75% м'яса, 65 – молочних продуктів, 98 – яєць, 97 – картоплі, 90 – овочів, 93% фруктів). Купували вони у роздрібній торгівлі лише хлібні продукти, цукор, м'ясо і ковбаси. Серед непродовольчих товарів найбільше пенсіонери витрачалися на готовий одяг та ліки.

Специфіка сільського трибу життя, відсутність широкого вибору культурних заходів та загалом нижчий рівень освіти зумовлювали різний спосіб дозвілля пенсіонерів: якщо пенсіонери з робітників та службовців більше витрачали на культурно-побутові послуги, то у колгоспників у 2 рази перевищували видатки на алкоголь. Утім, завдяки веденню присадибного господарства колгоспник-пенсіонер мав можливість і допомагати фінансово родичам, і накопичувати власні заощадження. Отже, на кінець епохи застою у радянському соціумі цілком сформувався тип пересічного громадянин споживацького суспільства: типова радянська сім'я має облаштовану державну чи кооперативну квартиру, відкладає гроші на легковий автомобіль, щоліта їздить у відпустку на море, а на вихідні – на дачу, стоїть у черзі за звичайними товарами і має знайомих для придбання дефіциту чи імпорту, заощаджує на спокійну старість, слідує за модою та організовує культурний відпочинок, а головне – має цілковиту віру, що так буде завжди.